

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ

ИНГЛИЗ ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ КАФЕДРАСИ

ТИЛШУНОСЛИККА КИРИШ

фанидан

маърузалар матни

Билим соҳаси: 100000 – Гуманитар соҳа

Таълим соҳаси: 110000 – Гуманитар фанлар

Таълим йўналиши: 5111400 – Хорижий тил ва адабиёти

(инглиз тили)

ГУЛИСТОН -2019

Фаннинг маърузалар матни ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилди.

Тузувчи: И.Эрматов– ГулДУ “Инглиз тили ва адабиёти” кафедраси катта ўқитувчиси
_____ имзо

Тақризчи: Х.Тожиев – ГулДУ “Инглиз тили ва адабиёти” кафедраси
доценти _____ имзо

МАЪРУЗА МАШҒУЛОТЛАРИ

1-мавзу: “Тилшунослик” фанининг мазмуни, предмети ва методи.

Режа:

1. Тилшунослик фан сифатида.
2. Назарий тилшунослик.
3. Амалий тилшунослик.
4. Тилшуносликнинг бошқа фанлар билан алоқаси.

Таянч тушунча ва атамалар.

Тил, тилшунослик, тиллар орасидаги ўхшашлик, тиллар орасидаги фарқлар, коммуникатив тилшунослик, замонавий тилшунослик, социолингвистика, тафаккур, мантиқ, микролингвистика, макролингвистика, идиалект, назарий тилшунослик, амалий тилшунослик.

Мазкур қўлланма университет ва педагогика олий ўқув юртларининг I курс талабаларига мўлжалланган. «Тилшуносликка кириш» фани олий ўқув юртларида ўрганиладиган биринчи назарий курсдир.

Табиийки, талабалар бу курсни ўзлаштириш жараёнида турли қийинчиликларга дуч келадилар, чунки биринчидан, тил – мураккаб ҳодиса, унинг системасини ва таркибини атрофлича тушуниш, кейинчалик бу билимни талабаларга тушунтириш осон иш эмас, иккинчидан, тилшунослик назарий фан бўлганлиги сабабли, кўплаб атамалар ва тушунчаларни ўзлаштиришга тўғри келади, учинчидан, «тилшуносликка кириш» фақат она тилининг хусусиятларини эмас, балки дунёдаги мавжуд тилларнинг ранг-баранг хусусиятларини, тиллар орасидаги ўхшашлик ва фарқларни ҳисобга олади, бу эса талабалардан чуқур билимни талаб этади, тўртинчидан, бу фанга ўқув режаларида ажратилган соат билан мазкур фан ҳажми орасида катта номутаносиблик бор; табиийки, ўқув жадвалидаги соатлар микдори бу фанни дарс жараёнида ўрганиш имкониятини бермайди. Шунинг учун тилшуносликнинг талайгина қисмини талабалар мустақил ўрганишларига тўғри келади.

Шу муносабат билан ҳозир республикамиз олийгоҳлари олдида мустақил ишлашга мўлжалланган дарслик ва қўлланмалар яратиш, талабаларнинг мустақил ишини ташкил қилиш, мустақил ишнинг натижаларини назорат қилиш йўлларини ишлаб чиқиш каби бирмунча жиддий вазифалар турибди. Эътиборингизга ҳавола этилаётган мазкур қўлланма ана шу йўлдаги дастлабки уринишлардандир.

Бошқа фанлар қатори тилшунослик ҳам катта одимлар билан ривожланиб бормокда. Кейинги йилларда республикамизда ва хорижда нашр этилган қатор ишлар таҳсинга сазовордир.

Уларнинг кўпчилиги коммуникатив тилшунослик деб аталмиш соҳани ўрганишга бағишланган. Шу муносабат билан тилшуносликка оид аввал ишлаб чиқилган баъзи илмий фаразлар, назариялар ҳозирги кунда қайта кўриб чиқилмокда. Қўлланмани тайёрлашда замонавий тилшунослик фани эришаётган ютуқларни имкони борича ҳисобга олишга ҳаракат қилинди.

Қўлланмага киритилган «ижтимоий тилшунослик» (социолингвистика) «матн (текст) тилшунослиги», «ҳалқаро тил муаммоси» каби бўлимлар шулар жумласидандир. Қўлланманинг тузилиши унинг олдида қўйилган мақсад билан белгиланади. Ҳар бир бўлимдан кейин масалани ўзлаштирилиш даражасини аниқлаш мақсадида савол ва топшириқлар берилди. Тилнинг амалий томони билан боғлиқ бўлган бўлимлардан кейин эса саволлар билан бир қаторда машқлар ҳам киритилди.

Талабанинг амалий ҳамда мавҳум тафаккурини чегараламаслик ниятида дастурнинг кўпчилик бобларида у ёки бу масалада замонавий тилшуносликда мавжуд бир эмас бир нечта фикрлар келтирилди.

Англашилишича, бу услуб талабанинг кўрилаётган масалага ижодий ёндошишига ёрдам беради: у келтирилган фикрларнинг бирини танлайди ёки улар асосида ўзи янги бир хулосага

келади. Ҳар қандай ривожланиш, тараққиётнинг асосида кўп фикрлилик ётади. Бу фикрларни қиёслаш, чоғиштириб ўрганиш янги фикр пайдо булишининг гаровидир.

Бу турдаги қўлланма биринчи бор нашр қилинаётганлиги сабабли, унда хато ва камчиликлар бўлиши табиий бир ҳолдир. Шу муносабат билан биз ҳамкасбларимиз ва талабаларнинг ушбу иш бўйича фикр ва мулоҳазаларини мамнуният билан қабул қиламиз.

Яна бир масалада тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Қоғозни тежаш ниятида тегишли бобларнинг охирида Ш.Каримов томонидан ёзилган «Тилшуносликка кириш» курсидан практикум» қўлланмасида берилган машқларни фақат бет ва номерлари кўрсатилди.

ТИЛШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ЎРГАНИШ СОҲАСИ ВА МАВЗУСИ

Тилшунослик тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, тил ва тафаккур, тил ва жамият ўртасидаги муносабатлар, тилнинг жамиятдаги ўрни, ички тузилиши – тилнинг таснифи, уни таҳлил қилиш усуллари ва шу каби масалаларни ўрганадиган фандир.

Тилни тилшуносликдан ташқари фалсафа, мантиқ каби бошқа фанлар қам ўрганади. Маълумки, тафаккурда дахлдор масалалар мантиқ илмининг мавзусидир. Шу туфайли мантиқчилар тафаккур қонуниятлари билан бирга, фикрнинг тилда акс этишини ўрганмасликлари мумкин эмас. Ундан ташқари, тил ва тафаккур бир-бири билан узвий боғланган, бири-иккинчисисиз яшай олмайдиган ҳодисадир, тафаккур тилда яшайди, ҳар қандай нутқ асосида эса тафаккур ётади. Мантиқ тилни ана шу йўналишда ўрганади.

Тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жамият тараққиёти билан боғлиқлиги туфайли тил социологлар томонидан ҳам ўрганилади. Маълумки, жамият тарихий тараққиёти жараёнида содир бўлган воқеа ва ҳодисалар тилда акс этмай қолмайди. Шунга кўра, тарихчилар тил тарихига, тилшунослар эса ўз навбатида тарих фанига мурожаат қилмай илождари йўқ. Демак, тилшунослар тилга оид масалаларни ҳал қилишда этнография, психология, антропология, математика, жугрофия, физика ва бошқа фанларга оид материаллар ва хулосалардан фойдаланадилар.

Шундай қилиб, тил фақат тилшунослик эмас, балки бошқа фанлар учун ҳам ўрганиш соҳаси сифатида намоён бўлади. Бу соҳадан ҳар бир фан ўз мавзусини ажратиб олади. Ўрганиш соҳасини ажратиб олиш нуқтаи назаридан тилшуносликни икки турга: **микрولينгвистика** (кичик тилшунослик) ва **макрولينгвистика** (катта тилшунослик)га ажратилади.

Микрولينгвистика тилнинг фақат ички, яъни фонетик, лексик ва грамматик тузилишини, **макрولينгвистика** эса, тилни бошқа фанлар билан қўшилиб ўрганади.

Макрولينгвистика тилнинг пайдо бўлиши ва унинг тараққиёт қонунлари, тилнинг ижтимоий моҳиятини: унинг тафаккур билан муносабатини, тил ва бошқа сигнал системалари орасидаги ўхшашлик ва фарқларни, тилнинг тарқалиши (идиалект (шахсий шева), шева, янги тил масалалари) каби муаммоларни ўз ичига олади.

Ҳозирги кунда тил иккита бир-бирига зид дунёқараш – идеалистик ва материалистик нуқтаи назардан таърифланади. Онгни бирламчи, материяни иккиламчи деб билувчи идеалистик йўналишдаги олимлар тилга қуйидагича таъриф беришади:

«Тил тафаккурни ифода қилувчи ишоралар мажмуидир» (*Ф. Де Сосеюр*).

«Тил – одам онгининг иштирокисиз, унинг таиқи дунёга нисбатан бўлган механик ҳаракатидир» (*Л. Блумфильд*).

«Тил фикрни ифода қилишга мўлжалланган, талаффуз қилинадиган, чегараланган товушлар мажмуидир» (*Б. Гроссе*).

Бу фикрларнинг бирортаси, улар гарчи бир-бирини тўлдирса ҳам, тилнинг тўлиқ таърифи эмас, чунки у тилнинг ижтимоий моҳиятини очиб беролмайди.

Олимлар тилнинг кишилиқ жамиятида тутган ўрни нақадар муҳим эканини кўрсатиб, тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир деб таърифлайдилар. Тил яққаю ягона алоқа воситаси эмас. Алоқа бошқа воситалар орқали ҳам ўрнатилиши мумкин. Масалан: Морзе алфавити, имо-ишоралар, Африкада узок масофага ахборот бериш учун қўлланиладиган ноғора товушлари, Канар оролларида ишлатиладиган «хуштак тили» шулар жумласидандир. Лекин бу воситалар тилга нисбатан ёрдамчи, иккинчи даражалидир. Тил ва бошқа алоқа воситалари

орасида ўхшашлик ва фарқлар мавжуд. Бу воситаларни бир-бири билан бирлаштирадиган хусусиятлар қуйидагилар:

фикр ва ҳиссиётларни ифодалайди;

ижтимоий, чунки жамият томонидан яратилиб, унга хизмат қилади.

моддий (товуш тўлқинлари, график чизмалар ва бошқалар):

объектив борлиқни акс эттиради.

Улар орасидаги фарқ эса қуйидагилар:

тил фикр ва ҳиссиётларни ифода қилувчи восита. Инсон уни барча фаолиятида қўллайди.

Бошқа алоқа воситалари ишлатилиш қўлами чекланган, масалан, кўча ҳаракати белгилари асосан ҳайдовчиларга хизмат қилади, бошқа ерда ишлатилмайди;

тил турли ахборотнинг ўзинигина бир шахсдан иккинчи шахсга етказмасдан, балки гапирувчининг бу ахборотга муносабатини, унинг хохиш-истаги ва баҳоси, руҳий ҳолатини акс эттиради.

тилдан бошқа ҳамма сигнал системалари сунъийдир, улар одамлар томонидан яратилади ва шароитга кўра ўзгартирилиши мумкин. Сунъий воситаларнинг яратилишида одамларнинг ҳаммаси эмас, балки мазкур соҳани яхши билувчи кичик бир гуруҳ иштирок этади. Тил эса одамларнинг истак-хохишларига боғлиқ бўлмайди, уни жамият аъзолари ўз ихтиёрлари билан ўзгартира олмайди. Тил асрлар давомида жамиятга хизмат қилади, уларнинг эҳтиёжларини тўлатқис бажаради, гарчанд тил ўзгарувчан ҳодиса бўлса-да, у фақат ўзининг ички объектив қонунлари асосида ривожланади. Шу билан бирга шуни ҳам қайд қилиш керакки, жамият бўлмаса, тил бўлмайди; жамият тилни кундалик ҳаётида қўллама, у (тил) ривожланмайди. Демак, тил ва жамият доимо бир-бирини тақозо этади. Бошқа сигнал системалари тилга нисбатан иккиламчи, унга қўшимча восита сифатида намоён бўлади, тилни тўлдиради.

Шундай қилиб, тил ўзига хос семиологик система (яъни ишоралар системаси) бўлиб, жамиятда асосий ва энг муҳим фикр алмашиш қуроли, жамият тафаккурининг ривожланишини таъминловчи, авлоддан авлодга маданий-тарихий аъаналарни етказувчи восита хизматини ўтайди.

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Тилшунослик фани қандай масалалар билан шуғулланади?
2. Нима учун тилшунослик фанининг ўрганиш соҳаси ва мавзуси бир-бирдан фарқланади?
3. Тилни тилшуносликдан ташқари яна қандай фанлар ўрганади?
4. Микролингвистика ва макролингвистика нима ва у қандай масалалар билан шуғулланади?

2-мавзу: Тил–асосий алоқа воситаси.

Режа

1. Тилнинг моҳияти.
2. Тилнинг асосий вазифаси.
3. Вербал ва новербал мулоқот.
4. Тилнинг паралингвистик белгилар ва сунъий белгилар тизими билан алоқаси.

Таянч тушунча ва атамалар.

Лотин тили, санскрит (қадимги ҳинд) тили, ўлик тиллар, фикр, тафаккур, тилнинг пайдо бўлиши, материалистик тилшунослик, тил ва тафаккур.

ТИЛ – ИЖТИМОЙ ҲОДИСА

Тилнинг пайдо бўлиши ва унинг тараққиёт йўлини ўрганиш тилнинг қандай ҳодиса эканлигини тасаввур қилиш имконини беради.

Тилшунослик тарихида қадимдан қарама-қарши икки фикр ўртасида кураш боради. Биринчиси, XIX асрда Германияда Август Шлейхер томонидан асос солинган тилнинг табиий ҳодиса эканлиги ҳақидаги фикрдир. Шлейхер у ёки бу ҳодисанинг табиий ёки ижтимоийлигини ҳалқнинг иродаси шу ҳодисага таъсир кўрсата олиш-олмаслиги нуқтаи назардан аниқлайди. Унинг фикрича, тилнинг ривожланиши ҳалқ истагига *боғлиқ* бўлмайди, у ўз қонунлари асосида ривожланади, демак, тил табиий ҳодисалар қаторидан ўрин олиши керак. Бундан тил дунёдаги бошқа табиий ҳодисалар сингари ўз-ўзича пайдо бўлади, ривожланади, кези келганда, йўқ бўлади, ўлади деган маъно келиб чиқади.

Тил кишининг табиий хусусиятлари (масалан, юриш, нафас олиш, овқатланиш ва боиқалар)га хос нарсадир. Олма дарахти маълум вақт ўтиши билан олма ҳосили берганидек, одам боласи маълум ёшга етганда гапира бошлаши керак. Бундай фикрни илгари сурган олимларда баъзи «далиллар» ҳам бор эди. Улар лотин, санскрит (қадимги ҳинд тили) каби ўлик тилларни мисол қилиб кўрсатишади. Мазкур фикр тарафдорлари ўз назарияларини асослашда немис идеалист файласуф олими Гегелнинг абсолют ғоясидан фойдаландилар. Тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ана шу абсолют ғоянинг ҳаракати деб билишди, бу эса нотўғри тушунчадир.

Материалистик тилшунослик тил табиий ҳодисадир, деган ғояни рад этади. Тилнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти инсоният жамияти билан узвий боғланган. Ф.Энгельс ўзининг машҳур «Маймуннинг одамга айланишида меҳнатнинг роли» асарида тилнинг келиб чиқишини асослашда асосий эътиборни кишининг ижтимоий меҳнатига қаратади. Материалистик таълимотга кўра жамият аъзолари маҳсулот ишлаб чиқарар ва уни айирбошлар эканлар, ўзаро ишлаб чиқариш муносабатига киришадилар. Бу муносабат туфайли кишилар орасида алоқа зарурияти туғилади. Бундай муаммони фақат одамлар орасида воситачи, фикр алмашиш курили бўлмиш тил ҳал қилади.

Жамиятдан ташқарида яшаган инсон боласи қанча умр кўрмасин, у гапирмайди. Чунки тил наслдан наслга авлоддан авлодга ўтмайди, яъни унинг ирсиятга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Ирсият қонунига биноан, болани биологик, антропологик хусусиятлари (танасининг ранги, сочининг ранги, юз тузилиши ва бошқалар) авлоддан авлодга ўтади, ленин ўзбек оиласида туғилган бола фақат ўзбек тилида гапиради дейиш нотўғридир. У қай тилда гапира бошлаши, қайси оила, қайси ижтимоий муҳитда тарбияланишига боғлиқ: агар чақалоқ руслар ичида тарбияланса русча, тожиклар ичида тарбияланса тожикча гапиради.

XX аср бошларида Ҳиндистонда рўй берган воқеа мавзуга яхши далил бўла олади. У ерда бўрилар гўдаси орасида икки қизчага дуч келинди. Қизчалардан бири 2, бошқаси 7-8 яшар бўлган. Улар бўриларга хос хатти-ҳаракатлар қилишган, лекин гапиришни билишмаган. Ҳиндистонлик психолог олим бу икки гўдакни дастлаб уйда, кейинчалик каттасини (кичиги кўп вақт ўтмай касалланиб вафот этган) болалар уйида тарбиялаган. Бу қиз яна 10 йил атрофида умр кўрди, аммо тил, юриш-туришда айтарлик муваффақиятга эриша олмаган. Бу йиллар мобайнида у 45 га яқин сўзни ўрганди, лекин улардан гап туза олмади. Бу воқеани чуқур таҳлил қилган психологлар, социологлар, тилшунослар:

1. Тил табиий ҳодиса эмас.
2. Тилнинг пайдо бўлиши учун кишилик жамияти бўлиши шарт.
3. Тил-нутқ муҳити боланинг чақалоқлигида яратилиши ва чақалоққа бир томонлама тил таъсир ўтказиши муҳим ҳал қилувчи аҳамиятга эга.
4. Тил ва тафаккур бир вақтда пайдо бўлади, бир ривожланади, бири иккинчисисиз яшай олмайди, деган хулосага келдилар.

«Тил ҳам онг каби қадимийдир, тил амалий, қадимий онгдир, бошқалар учуй ҳам мавжуд бўлган ва худди шу туфайли мен учун қам мавжуд бўлган онгдир, бинобарин, тил онг каби бошқа кишилар билан муомала қилиш эҳтиёжи зарурлиги туфайли пайдо бўлган».

Шундай қилиб, тил ижтимоий характерга эга, чунки у жамият таракқиёти, меҳнат фаолияти жараёнида юзага келади. Тил фақат жамиятда, одамлар орасида мавжуд бўладиган ижтимоий қуролдир. Тилнинг тақдири унинг яшаши, ривожланиши фақат шу тилда гаплашувчи жамиятга боғлиқ. Тил жамият билан пайдо бўлганидек, жамият билан бирга ўлади. Юқорида лотин, санскрит тиллари эсга олиниб ўлик тиллар деб айтилганди, чунки бу тилларда гаплашадиган, уни ўз она тили деб ҳисоблайдиган ҳалқ йўқ, ҳозирги кунда бу тилларнинг луғат таркиби, товушлар мажмуи, грамматикаси бор, улар тўғрисида фикр юритиш, бошқа тиллар билан қиёслаш мумкин. Аммо бу тилларда ривожланиш йўқ. Қадимдан қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай ва шундайлигича қолаверади.

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Тил ва тил тўғрисидаги тушунчаларни таърифланг.
2. Тил ва бошқа алоқа воситалари ўртасидаги ўхшашлик ва фарқни тушунтиринг.
3. Тил табиий ҳодисами ёки ижтимоийми?
4. Тил ва жамият орасидаги боғлиқликни асосланг.
5. «Тилшуносликка кириш» курсидан практикум қўлланмадаги иккинчи машқни бажаринг¹.

3-маву: Тил ва тафаккур. Тил ва жамият.

Режа

1. Тил ва тафаккур муносабати.
2. Тил ва тафаккур лингвистик муаммо сифатида.
3. Тил тафаккур қуроли ва воситаси.
4. Психолингвистика. Социолингвистика.

Таянч тушунча ва атамалар.

Тил, аномалистлар, анологистлар, товушга тақлид, ундовлар, тилларнинг шаклланиши, қабила ва уруғ тиллари, ижтимоий формация, умумий тил, миллий тил, миллат, инвариант восита, тиллар ҳамкорлиги, тиллар чатишуви, француз тили, англосаксон

¹Ш. Каримов. «Тилшуносликка кириш» курсидан практикум. Тошкент, «Ўқитувчи» 1987.

тиллари, голиблар тили, мағлублар тили, англиз тили, келгиндилар тили, маҳаллий тил, давлат тили, немис тили, рус тили, ўзбек тили.

Тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши.

Тилнинг пайдо бўлиши масаласи – тил қачон ва қаерда пайдо бўлган, дастлаб нечта тил бўлган, у ёки бу тиллар қандай бўлган ва шу каби саволларга ҳали илмий асосланган мукамал жавоб топилгани йўқ. Бу хусусда илмий тахминлар мавжуд холос. Баъзи олимларнинг фикрича тил тахминан беш юз минг йиллар илгари пайдо бўлган.

Маълумки, тил бошқа нарса ва ҳодисалар сингари ўзгарувчандир. Шундай экан, беш юз минг йил ичида тилларда қандай ўзгаришлар содир бўлганини тасаввур қилиш, уни илмий, ҳам амалий, ҳам назарий нуқтаи назардан ўрганиш мумкин эмас. Тил тараққиётининг ёзув пайдо бўлишидан аввалги ҳолати биз учун қоронғидир. Биз фақат ёзув пайдо бўлгандан кейинги даврда рўй берган тил тараққиёти тўғрисида ёзма ёдгорликлардан фойдаланиб, фикр юритишимиз мумкин. Лекин ёзув пайдо бўлгандан кейинги тилни ўрганиш уларнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги муаммони ёритишга имкон бермайди. Шундай бўлса ҳам, баъзи олимлар бу масалага ўз муносабатларини, фикрларини айтиб ўтишган.

Қадимги Юнонистонда файласуфлар тилни қай тарзда келиб чиққанлиги устида узоқ давр қизғин баҳс юритганлар. Тилшунослик тарихидан маълумки, бу масалада грек файласуфлари бир-бирига зид икки хил фаразни ўртага ташлаган. Демокрит ва бошқалар (асримизгача бўлган 460 – 370 йиллар) тилда нарса номи билан нарса орасида ҳеч қандай боғланиш йўқ, бу номлар мазкур тилда гаплашувчи одамлар томонидан яратилган, демак, тил инсон томонидан яратилган, деган фикрни илгари суришган. Бу гуруҳ олимлар **аномалистлар** деб ном олган. Платон бошлиқ бошқа бир гуруҳ олимлар (асримизгача бўлган 427 – 347 йиллар) нарса билан унинг номи орасида муайян боғланиш бор. Бу боғланиш нарсаларнинг хусусиятларидан, табиатидан келиб чиққан ва бу боғланиш илоҳий куч томонидан ўрнатилган, деган фикрни илгари суришган. Тарихда у оқим **анологистлар** деб ном олган. У ҳозирги тилшунослик нуқтаи назардан қаралса, нарсалар билан уларнинг номи орасида, умуман олганда ҳеч қандай боғланиш йўқ. Бу кўпчилик олимлар томонидан қайд этилган. Чунки нарса билан унинг **номи** орасида боғлиқлик бўлганда тилларнинг сони 5000 дан ортиб кетмасди. Марксистик таълимотга кўра – тил инсоният ижоди, ижтимоий меҳнат мақсулдир.

Тилнинг пайдо бўлиши тўғрисида асосий фаразлар

Товушга тақлид. Бу фараз қадимги Юнонистонда – Демокрит ва Платон даврида ўртага ташланган бўлиб, унга кўра ибтидоий одамлар ё онгли, ё онгсиз тарзда турли-туман товушлар, яъни ҳайвонларнинг бақириқлари, қушларнинг сайраши, шамол ва шаршараларнинг овозлари ва ҳоказоларга тақлид қилишга ҳаракат қилишган. Ибтидоий одамлар дастлаб айрим товушларни, кейинчалик бу товушларни бир-бирига қўшиб талаффуз қилишни ўрганишган; ана шу товуш ва товуш бирикмалари сўз ясашга асос бўлган, деган фикр илгари сурилади. Ҳар бир тилда табиат товушларига тақлид қилиш йўли билан пайдо бўлган сўзлар (масалан, рус тилида **кукушка, гавкать, шипеть (шипение),** ўзбек тилида - **қарға, шаршара, каклик, чумчуқ, миёв, миёвламоқ**)нинг мавжудлиги бундай фаразга асос қилиб олинган. Аммо бу сўзлар тилдаги сўзларнинг жуда камчилигини ташкил этади. Табиатда товуш чиқармайдиган нарсаларнинг сони товуш чиқарадиганларга нисбатан кўп. Шундай бўлгач, товуш чиқармайдиган нарсаларга ном қаердан олиб қўйилган, деган табиий савол туғилади. Товушга тақлид қилиш фарази тўғри бўлса, унда ибтидоий жамиятда яшаган қабилалар тилида бундай усулда ясалган сўзларнинг сони фан ва техникаси ривожланган халқлар тилидагига нисбатан кўпроқ бўлиши керак. Лекин сўнгги йилларда Австралия ва Жанубий Америкада топилган, ибтидоий тузумни бошидан кечираётган қабилалар тилида ўтказилган тажрибалар, бу тилларда товушга тақлид қилиш йўли билан ясалган сўзлар ривожланган тиллардагига нисбатан бирмунча камлигини кўрсатди. Ундан ташқари, табиатдаги бақириқ-чақириқ, шовқин-суронларга тақлид қилиш учун нутқ органларининг ўта ривожланган бўлиши зарурлиги ҳам аниқланган. Одамсимон маймуннинг тараққий қилмаган ҳиқилдоғи турли товушларга тақлид қила олмайди. Демак, товушга тақлид фарази тилнинг пайдо бўлиши масаласини ҳал қилолмайди.

Маълумки, тил билан тафаккур бир вақтда пайдо бўлади. Шундай экан, юқоридаги фаразни илгари сургаи файласуфлар ва тилшуносларнинг фикри тил билан тафаккур бирлигига зиддир, чунки фаразда дастлабки тақлидий товушларни ибтидоий одамлар беихтиёр «изҳор қилишган» дейилади. Бундай ҳолда тил тафаккурдан аввал пайдо бўлган деган нотўғри хулоса юзага келиши мумкин.

Ундовлар фаразни. Тилнинг пайдо бўлишига доир иккинчи кенг тарқалган фикр ундовлар фаразидир. Бу фараз ҳам қадимий бўлиб, унинг асосида ҳам ҳайвонларнинг бақириқ чақирқлари ётади. Бу фараз асосчиларининг фикрича, ибтидоий одамлар ҳайвонларнинг бақириқ-чақирқларини ўрганиб, улар орқали ўзларининг ички кечинмалари, ғам-аламларини ифодалашган. *Оҳ, ух* каби ундов сўзлар бунга мисол қилиб кўрсатилади. Тилдаги бошқа сўзлар эса, ана шундай сўзларнинг бирикувидан келиб чиққан, деб тушунтирилади. Таниқли француз олими Жан Жак Руссо (XVIII аср) ҳам шу фикрни қувватлаган.

Дунёдаги барча тилларда бундай бирликлар мавжуд бўлиб, улар ёрдамида ҳар хил сўз туркумлари ясаши мумкин: (рус тилида *охать, ухать*; ўзбек тилида *уфламоқ* ва ҳоказо). Лекин бу сўзларнинг миқдори шу қадар камки, тилдек мураккаб ҳодиса ана шу йўл билан пайдо бўлган, дейиш бу масалани жуда соддалаштириб юборган бўлур эди.

Маълумки, тилнинг асосий вазифаси одамлар орасида фикр алмашинувини таъминлашдир. Бинобарин, мазкур фаразни қабул қилиш тилнинг асосий вазифасини, тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлигини рад этишга олиб келади. Ички кечинмаларни изҳор қилиш доимо ҳам жамиятнинг бўлишини тақозо қилмайди. Ваҳоланки, тилнинг яшаши ва ривожланиши жамият билан узвий боғлиқ: жамият бор жойдагина тил бор, тил бор жойда жамият бор.

Меҳнат чақирқлари фаразни. Бу фаразни илгари сурган олимларнинг фикрича, тил одамлар жамоа бўлиб меҳнат қилаётганларида меҳнатни ташкил қилишда фойдаланилган товушлар асосида пайдо бўлган.

Ҳозирги замон олимларининг далолат беришича, тилнинг пайдо бўлишида меҳнат чақирқларининг ҳеч қандай дахли йўқ, чунки у на одамлар орасида алоқа воситаси вазифасини бажаради, на нарса ва ҳодисаларнинг номини атайди ва на ҳис-ҳаяжонни ифодалайди. Бу фараз ҳам тилнинг келиб чиқиш сабабларини, тилнинг пайдо бўлишини жамиятнинг пайдо бўлиши, сўзлаш ва фикр юритиш қобилиятига эга бўлган инсониятнинг пайдо бўлиши билан узвий равишда боғлай олмайди.

Ижтимоий келишув фаразни. Бу фараз XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлиб, уни илгари сурувчи **одимлар** баъзида бир-бирига зид хулосаларга келишган, уларнинг тилнинг келиб чиқиши тўғрисидаги асосий фикрлари бир хил. Қисқа қилиб айтганда, бу фаразга нарсаларни қандай аташни одамлар ўзаро келишиб олишган. Кўриниб турибдики, бошқа фаразларга қараганда бу энг оддий ва осон танқид қилиниши мумкин, чунки бирор нарса тўғрисида келишиб олиш учун, табиийки, келишув воситаси, яъни тил керак. Бинобарин, бу фараз тилнинг пайдо бўлишини эмас, балки тилни ривожланишининг бир йўналишини тушунтириши **мумкин**. Ҳозирги вақтда у ёки бу фанга тааллуқли сўз ва атамалар ўзаро келишиб олинади. Лекин буни тилнинг пайдо бўлишига ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Тилнинг пайдо бўлиши тўғрисида марксча таълимот. Юқорида кўриб чиқилган тўрт фаразнинг асосий камчилиги, тилнинг пайдо бўлишини одамнинг пайдо бўлиши билан боғламаслигидир. Юқорида қайд қилинганидек тил ва жамият бир-бири билан узвий боғланган, бири иккинчисини доимо тақозо қилади. Шу билан бирга тилнинг пайдо бўлишини изоҳлашда юқорида айтиб ўтилган фаразларнинг бирортаси тилнинг пайдо бўлишини атрофлича, материалистик нуқтаи назардан ҳал қилиб бера олмасда уларнинг аҳамиятини буткул инкор этиб бўлмайди. Улар тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини тушунтиришга маълум даражада ўз хиссасини қўшишди.

Тилнинг келиб чиқиши масаласи диалектик материализм асосчилари К.Маркс ва Ф.Энгельс томонидан ёритиб берилди. Ф.Энгельснинг «Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг роли»² асарида тилнинг келиб чиқиш муаммосига катта эътибор берилди. Ф.Энгельснинг ёзишича, бундан кўп юз минг йиллар бурун одамсимон

²Ф.Энгельс. «Маймуннинг одамга айланиш процессида меҳнатнинг роли». К.Маркс, Ф.Энгельс. Танланган асарлар. II том. Тошкент, 1959, 80-94- бетлар.

маймунларнинг жуда тараққий қилган бир насли яшаган. Бу маймунлар даставвал дарахтга ўрмалаб чиққанда қўлларининг оёқларига қараганда бошқа вазифаларни бажаришни талаб қиладиган ҳаёт кечиришлари таъсири остида, ерда юрганларида қўлларини ишлатиш одатини ташлай бошлаганлар ва тик юришни борган сари кўпроқ ўргана бошлаганлар. Ана шу йўл билан маймундан одамга айланиш учун қатъий қадам қўйилган. Тик юриш аввал одат бўлиб, сўнгра заруриятга айланган ва шу тариқа озод бўлган қўл, борган сари кўпроқ хилма-хил ишлар билан шуғулланган.

«Қўл фақат меҳнат органигина бўлиб қолмай, айна вақтда меҳнатнинг махусули ҳамдир. Бу одамсимон маймунлар жамоа бўлиб яшайдиган ҳайвонлар эди». Қўлнинг тараққий қилиши натижасида, меҳнат натижасида табиат устидан бошланган ҳукмронлик, илгарига қараб босилган ҳар бир янги қадам одамнинг билим даражасини кенгайтира борди. Табиат буюмларида у доимий равишда янги, шу вақтгача маълум бўлмаган хусусиятларни очиб берди. Иккинчи томондан, меҳнатнинг ривожланиши, зарурият орқасида жамият аъзоларининг янада яқинроқ жипслашувига ёрдам берди, чунки шунинг орқасида бир-бирларига ёрдам қилиш, биргалашиб ишлаш, тез-тез учрайдиган ҳодисалардан бўлиб қолди ва бу биргалашиб ишлашнинг фойдасини англаш жамиятнинг ҳар бир айрим аъзоси учун равшанроқ бўла борди. Қисқача айтганда, уюшган кишилар шу даражага етдиларки, уларда бир-бирларига ниманидир айтиш эҳтиёжи туғилди. Бу эҳтиёж ўзига керакли органни вужудга келтирди: маймуннинг тарққий қилмаган ҳикилдоғи аста-секин, лекин тўхтовсиз модуляция йўли билан, борган сари тараққий қилган. Модуляция ўзгариб турди, оғиз органлари эса аста-секин аниқ ва равшан товушларни чиқаришни ўрганди.

Тил – меҳнат процессида ва меҳнат билан биргаликда тараққий қилган.

Тил билан тафаккурнинг бир-бири билан узвий боғлиқлиги масаласи ҳам буюк олим назаридан четда қолмади. «Аввало меҳнат, сўнгра у билан бирга бурро-бурро қилиб сўзлаш иккита энг муҳим сабаб бўлдики, бу сабаблар таъсири остида маймуннинг мияси секин-секин одам миясига айланди»³. Мия ва сезги органларнинг тараққий этиши, онгнинг ривожланиши мавҳум тафаккурни юзага келтирди. Булар эса ўз навбатида меҳнат ва тилни янада ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди. Меҳнат, тил ва онг орасидаги бундай муносабат келажакда ҳам давом этди ва ҳозир ҳам давом этмокда.

Шундай қилиб, одамни ҳам, тилни ҳам коллектив ижтимоий меҳнат яратди. Ибтидоий жамият бошларида пайдо бўлган бошланғич тил вақт ўтиши билан ўзгариб, тараққий этди.

Тилларнинг шаклланиши ва ривожланиши.

Қабила ва уруғ тиллари. Ижтимоий формациялар ва тил. Кишилар ибтидоий жамиятнинг дастлабки даврларида тўда-тўда, яъни уруғ бўлиб яшаганлар. Уруғ кишилар жамиятининг энг кичик, оддий ҳамда қадимий уюшмасидир.

Бир нечта қардош уруғлар қабилани ташкил қилган. Бундай уюшмаларнинг ҳар бирининг ўз тили, ўз алоқа воситаси бўлган. Ф.Энгельс бу ҳақда шундай деган эди: «Қабиланинг айрим ўзига хос диалекти (шеваси) бор. Ҳақиқатда қабила демак – аслида диалект демакдир».

Маълумки, жонли мавжудот кўпайиш хусусиятига эга. Вақт ўтиши билан қабила аъзолари кўпайиб, кенгроқ ҳудудга тарқала бошлайди. Бошқа жойларга кўчиб кетган қариндош қабилалар маълум ижтимоий-иқтисодий шароитларда бир тилнинг турли шеваларида сўзлашувчи қабилаларнинг уюшмасига - қабила иттифоқларига бирлашади. Қабила иттифоқларининг умумий тили бўлиб, айрим қабила тиллари қабила иттифоқи тилига нисбатан шева ҳолатини эгаллайди.

Қардош қабилалар иттифоқи вақти келиб ҳалқни ташкил қилади. Кишилик жамиятини бу уюшмасининг асосий белгилари: умумий тил, умумий ҳудуд, маданият ва маънавий тахлитнинг умумийлигидир.

Ҳалқнинг асосий белгиларидан бири бўлган миллий тил бир-биридан фарқ қилувчи шеваларни ўзаро яқинлаштирувчи, етакчи, иқтисодий ва маданий марказ тили сифатида намоён бўлади.

Шевалар, миллий тиллар уруғчилик давридан бошлаб сон жиҳатдан кўпайиб боради. Аввал бир қабила иттифоқи кирган тилларда марказдан узоқлашган сари, шевага хос фарқ орта

³Ўша асар. 84- бет.

боради ва охир натижада бу фарқ янги тил пайдо бўлишига олиб келиши мумкин; сон ўзгариши сифат ўзгаришига олиб келади. Янгидан-янги шева ва тилларнинг пайдо бўлишида икки омил: вақт ва масофа ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир; вақт ўтган сайин, масофа кенгая бориши, янги шева ва тиллар пайдо бўлишига олиб келади.

Фарқланиш ва мужассамлашув. Шеваларнинг сони кўпайиши ва улар асосида янгидан-янги тилларнинг вужудга келишини тилшуносликда фарқланиш тушунчаси билан белгилашадн. Шундай қилиб, фарқланиш деганда тилларни шеваларга парчаланиши тушунилади, бир тилга мансуб шеваларнинг миқдорини ортиб бориши англашилади.

Тилнинг шевадан фарқи шуки, тил бутун бир халққа хизмат қилади, шева эса халқнинг бир гуруҳигагина тааллуқлидир. Шу сабабдан тил кўп функцияли, ҳамма учун умумий алоқа воситаси, яъни инвариант воситадир, шева эса, вазифа нуқтаи назардан чегараланган бўлиб, тилнинг бир вариантыни ташкил этади.

Халқ тили ёзма-адабий тил кўринишида ҳам намоён бўлиши мумкин, лекин унинг ҳамма тилларни бирлаштириш қобилияти бу даврда анча ожиз ва таъсир кучи кам бўлади.

Жамиятнинг муайян тарихий шароитида халқлар тараққий қилиб, миллат бўлади. Миллатнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун албатта кўп сонли одамлар орасидаги иқтисодий муносабат бўлиши зарур. Миллатнинг асосий белгилари: **умумий ҳудуд, умумий тил, умумий маданият ва маънавий бирликдир.** Шу белгиларни ўзида мужассамлаштирган кишилар уюшмасини **миллат** дейиш мумкин. Бундай уюшманинг тилини биз **миллий тил** деб атаيمиз.

«Капитализмнинг феодализм устидан узил-кесил ғалаба қилган даври бутун дунёда миллий ҳаракатлар билан боғлиқдир. Бу ҳаракатларнинг иқтисодий асоси шуки, товар ишлаб чиқариш тўла ғалаба қилиши учун буржуазия ички бозорни эгаллаши керак, аҳолиси бир тилда сўзлашувчи ҳудудлар давлат йўли билан бирлаштирилиши, бу тилнинг тараққийси ва адабиётда маҳкам ўрнашиши йўлидаги барча тўсиқлар бартараф қилиниши керак. Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир; тил бирлиги ва унинг бемалол ривожланиб бориши ҳозирги капитализмга мувофиқ келадиган ҳақиқат эркин ва кенг савдо оборотининг, аҳолининг ҳамма айрим синфларга эркинлик билан ва кенг суръатда бирлашишнинг энг муҳим шартларидан бири «Миллатлар – ижтимоий тараққиётидаги буржуа даврининг муқаррар маҳсули ва муқаррар формасидир».

Тил бирлиги ва унинг эркин ривожланиши миллатнинг асосий белгиларидан биридир. Миллий тилнинг халқ тилидан фарқи, унинг адабий ёзув шаклини мавжудлигидир. Миллий тилнинг бу шакли мазкур миллатнинг ҳар бир аъзоси, ҳар бир шева учун умумийдир. Ҳар бир миллатнинг маданий мероси ана шу тилда ўз аксини топади.

Ҳар бир тил турли ривожланиш даврини бошидан кечиради. Бирорта тил пайдо бўлганидан бошлаб то ҳозиргача фақат ўз-ўзича ривожланиб келяпти дейиш мумкин эмас. Маълумки, тил инсон билан боғлиқ. Тил ўз-ўзидан ривожланмайди; фақат жамият тилдан фойдалангани учунгина у ривожланади ўзгариб туради. Демак, тилнинг ривожланиш тарихи, жамият тарихи билан узвий боғланган.

Субстрат ва суперстрат ҳодисаси. Тил тараққиётида қўшни халқлар ўртасидаги турли муносабатлар, савдо-сотик ва маданий алоқалар, урушлар ўз таъсирини қолдиради. Бундай ҳодисалар баъзи тилларда кўпроқ, баъзиларида эса камроқ акс этади. Масалан, ҳозирги замон инглиз тили луғат бойлигининг фақат 30 фоизи соф инглиз тилига оид, қолганлари роман ва шарқ тилларидан кирган сўзлардир. Тилларнинг бундай муносабатлари тиллар ҳамкорлиги дейилади. Тиллар ҳамкорлигида тилларнинг чатишувига одатда катта аҳамият берилади. Баъзи олимларнинг фикрича, ҳар қандай ҳамкорлик ҳам тиллар чатишувига киравермайди. Масалан, бир тилдан иккинчи тилга сўз ўзлаштирилиши тиллар чатишувига кирмайди, чунки ўзлаштирилган сўзлар тилнинг грамматик қурилишига ўз таъсирини ўтказмайди: араб тилидан ўзбек тилига ўзлаштирилган сўзлар бунга яхши мисол бўла олади.

Франциянинг XI асрда Британия оролини босиб олиши ва француз тили билан англосаксон тиллари орасидаги алоқа чатишувга энг яхши мисолдир. Маълумки, бу ерда ғолиблар тили бўлмиш француз тили билан, мағлублар тили – англосаксон тиллари орасида узоқ вақт давом этган урушдан кейин, ғолиблар ўз тилини йўқотиб, англосаксон тилини қабул қилишларига тўғри келди. Шунинг ҳам айтиш керакки, англосаксон тили ҳам француз тилидан

баъзи элементларни қабул қилди. Чатишув содир бўлганда субстрат ва суперстрат (бу сўзлар лотинча бўлиб, биринчиси таг қатлам, иккинчиси эса устки қатлам деган маъноларни англатади) ҳодисалари тўғрисида гап юритиш мумкин.

Ҳар иккала тушунча мағлуб тилнинг ғолиб тилдаги элементларидир. Агар мағлуб тилнинг элементлари ғолиб тилнинг фонетик, грамматик тузилишини бузиб, унга фаол таъсир қилган бўлса, унда субстрат (суперстрат) ҳодисалари рўй беради. Бир тилдан иккинчи тилга сўз ўзлаштириш субстратга кирмайди. Субстрат юз берганда келгиндилар тили маҳаллий тилни сиқиб чиқаради ва ишлатилишдан чиқиб кетаётган тил келгиндилар тилига сезиларли таъсир кўрсатади.

Суперстрат ҳодисасида эса, келгиндилар тили маҳаллий тил билан курашиб, унга сезиларли даражада таъсир ўтказади, лекин уни сиқиб чиқармайди. Бунга Британия оролини нормандлар томонидан босиб олиниш ва норманд тилининг инглиз тилига ўтказган таъсири энг яхши мисол бўла олади.

Шуни қайд қилиш керакки, тилдаги ўзгаришлар кескин, тусатдан содир бўлмайди: тилда инкилоб бўлмайди, тилдаги ўзгаришлар аста-секин, эволюцион йўл билан амалга ошади. Шу билан бирга тил таракқиётида турғунлик ҳам бўлмайди, у доимо ривожланишдадир.

Миллий тиллар таракқиёти. Юқорида айтганмиздек, миллий тилларнинг пайдо бўлиши миллатнинг пайдо бўлиши билан узвий боғланган.

Миллат ва миллий тилларнинг пайдо бўлиши турли ҳалқларда турлича амалга ошади. Бу ижтимоий тузумга ҳам боғлиқ бўлиб, ҳамма ерда бир вақтда содир бўлавермайди.

К.Маркс ва Ф.Энгельс миллий тиллар уч йўл билан пайдо бўлиши мумкинлигини айтиб ўтишган.

Биринчиси миллий тил пайдо бўлгунга қадар мавжуд бўлган бирор бир шевага миллий тил мақомини бериш. Бунга ҳозирги замон француз тили яхши мисол бўла олади.

Француз миллий тилининг асосида Париж ва унинг атрофида кенг тарқалган Иль-де-Франс шеваси ётади. 1539 йилда Франциск I нинг буйруғи билан бу шева Франциянинг ягона давлат тили деб эълон қилинди.

Иккинчиси чатишув орқали бўлиб, унга инглиз тили қулай мисолдир. Инглиз тили асосан уч даврни бошидан ўтказган: биринчи давр қадим замонлардан то XI асргача бўлган давр. Бу даврда англлар, сакслар ва ютлар Британияни босиб олиб, маҳаллий кельт (ҳозирги шотландлар, ирландлар ва уэлсларнинг қадимий аждодлари) қабилаларини Бретань ярим оролига ҳайдаб, ўзлари Британия оролига ҳукмрон бўлиб олган даврдир. Бу даврнинг охирида, IX-X асрларда англосакслар ва данияликлар орасида урушлар бўлиб ўтади ва бу урушда данияликлар энгиб, англосаксларга қўшилиб, чатишиб кетадилар.

Иккинчи давр XI-XV асрларни ўз ичига олади. Бу вақт ичида нормандлар Британияни босиб олиб, ҳукмронликни ўз қўлларига оладилар. Улар француз тилида, англосакслар - герман тилида гаплашардилар. Бу икки тил орасида узоқ вақт кураш бўлиб, оқибатда маҳаллий тил энгиб чиқди, лекин француз тили англосакслар тилига маълум даражада ўз таъсирини кўрсатди. Жумладан, инглиз тили тарихида содир бўлган «унлиларнинг буюк силжиши» француз тили суперстрати билан тушунтирилади.

Учинчи давр XVI асрнинг охири, Шекспир ижодининг бошланиши билан боғланган. Бу англосаксон тили орасидаги чатишув жараёни тугаб, миллий инглиз тилининг барпо бўлиш даврига тўғри келади.

Учинчи йўл билан, яъни шеваларнинг мужассамлашуви орқали миллий тилнинг ҳосил бўлишига рус ва ўзбек миллий тилларининг шаклланишини мисол қилиб келтириш мумкин. XVI-XVII асрда Москва давлатининг пайдо бўлиши билан бир вақтда Москва диалекти асосида рус миллий тили шакллана бошлайди. Маълумки, Москва ўша вақтда шимол ва жануб диалектларининг туташадиган маркази эди.

Олимлар фикрича, ўзбек тили XI-XII асрларда маълум ижтимоий-тарихий шароитларга кўра ҳалқ тили ҳолатида шакллана бошлаган.

Ўзбек тилига қорлуқ – чигил – уйғур таянч шевалари асос бўлган. Бу шева Тошкент, Фарғона, Самарканд – Бухоро шеваларини ўз ичига олади. Ҳозирги ўзбек адабий тили фонетик жиҳатдан асосан Тошкент шевасига ва морфологик жиҳатдан Фарғона шевасига асосланган.

Маълум тилларнинг шаклланишида бадиий сўз усталари, ёзувчи ва шоирларнинг ҳиссаси жуда каттадир. Жумладан, ўзбек тилининг шаклланишида Алишер Навоий ва Бобур, рус миллий тилининг тараққиётида А.С.Пушкин, янги грузин тили учун – Шота Руставели, немис тили учун – Мартин Лютер, инглиз тилининг ривожланишида В.Шекспир ва бошқалар катта ҳисса кўшганлар.

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Тилнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги қандай фаразларни биласиз?
2. Қадимги Юнонистондаги «аномалист»лар ва «аналогист»лар тўғрисида сўзлаб беринг.
3. Товушга тақлид, ундов, меҳнат чақириқлари ва ижтимоий келишув фаразларининг ижобий ва салбий томонларини асосланг.
4. К.Маркс ва Ф.Энгельснинг тил ҳақидаги фикрларини таърифланг.
5. Одам ва тилнинг пайдо бўлишига нималар сабаб бўлган?
6. Қабила ва уруғ тилларининг шаклланишини тушунтириб беринг.
7. Тил ва иқтисодий-ижтимоий тузумлар ўртасидаги боғлиқликни тушунтириб беринг.
8. Фарқланиш ва яқинлашув ҳодисалари тўғрисида нима биласиз?
9. Миллат нима ва у қачон пайдо бўлган? Миллатларнинг гуллаб яшнаши қайси даврга тўғри келади?
10. Миллий тилларнинг шаклланиши қандай йўллар билан амалга ошади? Субстрат ва суперстрат ҳодисалар нима?

4-мавзу: Фонетика.

Режа

1. Нутқ товушлари тилнинг табиий материали сифатида.
2. Нутқ товушларининг акустикаси ва артикуляцияси.
3. Нутқ товушларининг таснифи. Вокализм ва консонантизм.
4. Унли товушларнинг таснифи.
5. Нутқнинг фонетик бўлиниши: жумла (фраза), такт, бўғин, товуш.
6. Энклитика ва энклиза ҳодисаси. Проклитика ва проклиза ҳодисаси.
7. Бўғин ва унинг турлари. Интонациянинг вазифаси.
8. Урғу ва унинг турлари, фарқи.

Таянч тушунча ва атамалар.

Товуш, нутқ товушлари, акустика, артикуляция, вокализм, консонантизм, унли товуш, ундош товуш, жумла (фраза), такт, бўғин, энклитика, энклиза, проклитика, проклиза, интонация, урғу, пауза, сонор, сонант, монофтонглар, дифтонглар, трифтонглар, лабланмаган унлилар, лабланган унлилар, сонантлар, сегмент элементлар, супрасегмент, просодик, оҳанг, динамик урғу, миқдор урғуси, мусиқавий урғу, турғун урғули тиллар, эркин урғули тиллар, аккомодация, ассимиляция, диссимиляция, гапология, диэреза, комбинатор ўзгаришлар, позиция ўзгаришлар, редукция, транскрипция, ҳарф.

Инсон нутқи замон ва маконда кетма-кет пайдо бўладиган кичик ва катта бирликлардан ташкил топади. Тилда уч асосий қатлам – фонетика⁴, лексика, грамматика (агар грамматика морфология ва синтаксисга ажратилса, - 4 қатлам) фарқланиб, улар ўз олдида қўйилган вазифага кўра нутқни таркибий қисмларга ажратади.

Фонетик жиҳатдан нутқ тўрт таркибий қисм: жумла, такт, бўғин ва товушга ажралади. Фонетика ана шу тўрт бирликни тилда тутган ўрни, тури ва хусусиятларини ўрганади. Товушлар талаффузи нутқ органларига боғлиқлиги туфайли фонетика нутқ аппаратини ҳам ўрганишни

⁴ Фонетика атамаси грекча *phone* - «товуш» сўзидан олинган бўлиб, икки маънода: маълум бир тилнинг товушлар системаси, товуш воситалари ҳамда ана шу товушлар системаси, товуш воситаларини ўрганадиган фан маъносида қўлланади.

назарда тутади. Фонетика, шунингдек, нутқнинг урғу, интонация ва шу каби бошқа таркибий қисмларини ҳам ўрганади.

Нутқнинг фонетик жиҳатдан бўлиниши

Юқорида айтилганидек, нутқ фонетик жиҳатдан фраза, такт, бўғин ва нутқ товушларига ажратилади. Грамматика ҳам нутқни таркибий бўлақларга ажратади: гап, сўз бирикмаси (фраза), сўз ва морфемаларга, гарчи ҳар икки қатлам нутқнинг сон нуқтаи назаридан бир хил бўлса ҳам, сифат жиҳатдан улар бир-бирига мос келмайди. Бу хусусият бирликлар кўрилатганда қиёслаб таърифланади.

Фраза нутқнинг энг катта фонетик бирлиги бўлиб, икки томонидан пауза билан чегараланиб, ўзига хос оҳангга эга бўлади. Масалан, *Кўёш тик келган* (Ойбек). *Гулнор чолнинг чиқиб кетишини кутиб, деворга қисилган ҳолда турди* (Ойбек). *Шипи паст, деворлари юпқа, торгина дўконхона, ҳар вақтдагидек ивирсиқ* (Ойбек).

Биринчи гап битта, иккинчиси иккита фразадан ташкил топганлиги аниқ кўриниб турибди. Учинчи гапда нечта фраза борлигини айтиш қийин. Гап шундаки, нутқда фразани ажратиш кўпинча субъектсиз сабабларга боғлиқ бўлиши мумкин. Бу гапирувчи нутқнинг раволиги ва тезлигига боғлиқ. Тез гапирувчилар бу гапни иккита фразага, секин гапирувчилар эса тўрт фразага ажратишлари мумкин.

Қиёсланг: *Шипи паст, деворлари юпқа, торгина дўконхона//ҳар вақтдагидек ивирсиқ.*

Шипи паст, // деворлари юпқа, // торгина дўконхона, // ҳар вақтдагидек ивирсиқ.

Шундай экан фонетик бирлик бўлмиш жумла ва грамматик бирлик гап доимо бир-бирига тўғри келмайди. Гап битта ёки икки ва ундан ортиқ фразадан ташкил топган бўлиши мумкин. Грамматик бирлик бўлмиш гапнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Гап бўлиши учун икки томондан пауза билан ажратилган бўлишнинг ўзи кифоя эмас. Гап бир сўздан ёки бир неча сўзнинг бирикувидан тузилган бўлиши мумкин. Унинг асосий белгиси - предикативликдир. Ҳар қандай гап эга-кесимлик муносабатига эга бўлиши ва бу бирликда доимо грамматик замон, шахс ва майл ифодаланиши зарур (синтаксис қисмига қаранг).

Фразалар тактлардан ташкил топган бўлади. Фразанинг икки кичик паузаси орасига жойлашган ва ягона урғу билан талаффуз қилинадиган бир ёки бир нечта бўғиннинг йиғиндисига *такт* деб антилади. Фразада нечта урғу бўлса, шунча такт бўлади.

Ҳаво булут эди гапида иккита урғули сўз бор: *ҳаво* ва **булут**; учинчиси - урғусиз. Демак, бу гап иккита тактдан иборат: биринчиси - *ҳаво* ва иккинчиси - **булут эди**.

Одатда урғу олмаган сўзлар урғу олган сўзларга **бирикиб** келади. Агар урғу олмаган сўз урғули сўздан олдин туриб унга боғланса, уни тилшуносликда **проклитик элементлар** дейилади. Масалан, рус тилида **на работу, за мир** бирикмаларидаги *на* ва *за* элементлари проклитикадир. Аксинча, агар урғусиз сўз урғули сўздан кейин келиб, у билан боғланган бўлса, уни **энклитик элементлар** дейилади, юқоридаги ўзбек тилидан келтирилган мисолда **булут эди** бирикмасидаги *эди* энклитик элементдир.

Фонетик бирлик бўлмиш такт грамматикадаги сўз бирикмаси билан қиёсланса, улар ҳеч вақт бир-бирига тўғри келмайди. Чунки грамматик бирликда урғули сўз доимо бирдан ортиқ бўлади. Гап шундаки, сўз бирикмаси деганда камида иккита муस्ताқил сўзларнинг синтактик қўшилмаси назарда тутилади, масалан: **хушхур қиём, кўркам уй, мустаҳкам тинчлик** ва шу кабилар.

Такт бўғинлардан ташкил топади. *Бўғин* бир ёки бир неча товушдан ташкил топиб, бир зарб билан талаффуз қилинадиган фонетик бирликдир, масалан, **оилалар** сўзида 4 бўғин бор. Бўғин асосан унли товушлар билан боғланган. Тактда нечта унли товуш бўлса, унда шунча бўғин бўлади. Бу универсал ҳодисадир. Лекин баъзи тилларда бўғин сирғалувчи, сонор товушлар ҳам ҳосил қилиши мумкин.

Ўзбек тилида бўғин бўлиши учун албатта унли бўлиши керак. Тилларда бўғин тузилиши бир хил эмас. Тиллардаги бўғинларда унли ва ундош товушларнинг кетма-кетлигига қараб ҳам уларни турларга ажратиш мумкин. Ўзбек тилида бўғин икки ёки ундан ортиқ ундош товушларнинг кетма-кет келиши билан бошланмайди; унлидан кейин ҳам ҳар бир бўғин таркибида уч ё

ундан ортиқ ундош учрамайди. Славян тилларида бундай ҳол учраши мумкин: **Трнка** (чех тилида), **текст** (интернационал сўз), **стрелка** (рус тили) ва ҳоказо. Бўғинлар унли ва ундош билан бошланиб, тугашига қараб тўрт хил бўлади: **очиқ, ёпиқ, беркитилган ва беркитилмаган**.

Ундош товуш билан тугаган бўғин *ёпиқ бўғин* дейилади: **мак-таб**. Бу сўзнинг иккала бўғини ҳам ёпиқ.

Унли товуш билан тугаган бўғин *очиқ бўғин* дейилади: **но-го-ра, ва-фо** ва бошқалар.

Ундош товуш билан бошланган бўғин беркитилган (ёпилган) ва унли билан бошлангани эса беркитилмаган (ёпилмаган) бўғин дейилади: **ол-ма** сўзининг биринчи бўғини беркитилмаган, иккинчиси эса беркитилган. Шундай қилиб, бўғинлар изоҳланаётганда улар қандай товуш билан бошланиши ва қандай товуш билан тугаши ҳисобга олиниши лозим. Бу жиҳатдан бўғинлар қуйидаги турларга эга бўлиши мумкин: беркитилмаган очиқ бўғин: **о-лим** (биринчиси); беркитилмаган ёпиқ бўғин: **афт**; беркитилган очиқ бўғин: **да-ла**; беркитилган ёпиқ бўғин: **даф-тар**.

Сўз материал таркиби (лексик-грамматик) ва артикуляция-акустика (фонетик) нуқтаи назаридан таркибий қисмларга ажратилади. Сўзни гапирувчи товушлаб эмас, балки бўғинларга ажратиб талаффуз қилади. Шунинг учун бўғин нутқнинг энг кичик артикуляция-акустика бирлигини ташкил этади.

Бўғиннинг маъно англатиши ёки англатмаслиги фонетика учун аҳамиятсиздир. Сўз морфемаларга ажратилаётганда уларнинг маъно англатиши эътиборга олинади, чунки морфема энг кичик маъно англатувчи тил бирлигидир. Баъзи ҳолларда лексик-грамматик бирлик (морфема) ва артикуляция-акустик бирлик (бўғин) бир-бирига тасодифан мос келиб қолиши мумкин. Аслида, айтганимиздек, улар иккита ва икки хил бирликлардир. **Фай-ла-суф** сўзи бир морфема, лекин уч бўғиндан иборат. **Мен** сўзи бир бутин, лекин иккита морфемадан ташкил топган: **м-ен**; **иш-чи-лар** сўзи уч бўғин ва уч морфемадан ташкил топган.

Бўғин

Тилшунослик фанида бўғин таърифига алоқадор бир нечта назария мавжуд. Шулардан иккитаси: *фонологик бўғин* назарияси ва *фонетик бўғин* назарияси бошқаларига қараганда кенгроқ тарқалган.

Фонологик назария бўғинда унли ва ундош товушларнинг жойлашиш тартибини ўрганади. Бу назарияда асосан бир бўғинли сўзларнинг товуш тўзилиши ўрганилиб, унлидан олдин туриши мумкин бўлган ундошларнинг сони ва сифати ҳамда унлидан кейин келиши мумкин бўлган ундошларнинг сони ва сифати аниқланади. Бунинг натижасида муайян тилга хос идеал фонологик бўғин модели яратилади. Рус тилида унлидан олдин тўртта ундош (масалан: **всплеск, вскрыть**), унлидан кейин ҳам тўрттагача ундош учраши мумкин (**монстр, черств**).

Рус тилидаги бошқа бўғинлар ана шу модель асосида ўрганилади. Фонология бўғин назарияси кўп бўғинли сўзлардаги бўғин чегарасини аниқлашда кўп фойда бермайди. Масалан, **грусть** билан **грустить** сўзларини бир-бирига қиёслаб, иккинчи сўзни биринчи сўз модели асосида бўғинларга ажратмоқчи бўлсак, **груст-ить** сингари бўғинларга ажратишга тўғри келади, лекин кўпчилик бу сўзни **грустить** каби бўғинларга ажратади. Чунки кўп бўғинли сўзни бўғинларга ажратиш, товушларни бўғинларга бириктиришда бошқа қонуният *фонетик ўлчов* кучга киради.

Бўғинга фонетик бирлик сифатида ёндошишда ҳам турли фикрлар бор. Шулардан акустик ва артикуляция назарияларни кўриб чиқамиз.

Бўғинга *акустик бирлик* деб қаралганда, уни нутқ оқимининг жарангдорлигини тартибга келтирувчи бир восита деб тушунилади. Гап шундаки, ҳар бир *нутқ товуши* (фон) ўзига хос жарангдорлик хусусиятига эга. Уларнинг ана шу хусусиятининг кам-кўплигига кўра қуйидаги тартибда жойлаштириш мумкин (жарангдорликнинг ортиб боришига кўра); *жарангсиз портловчилар* (п, т, к) - *жарангсиз аффрикатив* (қоришик) (ч, қ) - *жарангсиз сиргалувчилар* (ф, с, ш, х) - *жарангли портловчилар* (б, д, г) - *жарангли аффрикатлар* (ж) - *жарангли сиргалувчилар* (в, з) - *бурун сонантлари* (м, н, ы) - *сокин сонантлар* (л) - *тор унлилар* (и, у) - *ўрта унлилар* (э, у) - *кенг унлилар* (а, о).

Бу назарияга биноан ҳар бир сўз жарангдорлик нуқтаи назаридан тартибга келтирилган бирликдир, бўғин эса, ана шу бирликнинг бир тўлқинини ташкил этади. Унлилар жарангдорлик жиқатдан ундошлардан афзал туриши учун, улар бўғиннинг чўққисини ташкил этади, ундошлар эса чўққининг ён бағирларига (икки ёнига) жойлашади, масалан: *фармон, тиклаш, турдош*. Шундай қилиб, бўғинлар жарангдорлик даражаси турлича бўлган фонларнинг бирин-кетин жойлашиши маҳсулидир. Лекин ҳамма бўғинлар ҳам товушлар жарангдорлиги ортиб бориши принципига асосан тузилавермайди. Масалан, рус тилида *мститъ* сўзидаги биринчи *м* товуши жарангдорлик жиқатдан ундан кейин келаётган *с* товушига нисбатан устун туради. Шундай экан акустик назарияни мукаммал дейиш қийиндир.

Бўғинни *артикулятор бирлик* деб талқин қилишда ҳам турли ёндошиш кўзга ташланади. Баъзилар бўғин мазкур бўғиндаги талаффузи қийин бўлган ундошлар талаффузини унлилар ёрдамида осонлаштириш деб тушунишса, бошқалар бу бирликни нутқ нафаси билан боғлашади. Бу фикрга асосан бир бўғин бир нафас турткисига тўғри келади: бир нафас билан бўғинни ташкил этувчи фонлар талаффуз қилинади.

Замонавий *экспериментал фонетик* тадқиқотлар *Унд-Унни* энг кичик талаффуз бирлиги эканини тасдиқлайди. Бундай бирликлар бир артикуляцион ҳаракат асосида талаффуз қилинади. Нутқ эса бундан кичик артикуляцион бирликларга бўлинмайди. Муайян турдаги бўғинларни ташкил этувчи товушлар талаффуз жиқатдан узил-кесил мустақил бўлмай, бир-бирига боғлиқ бўлиб, бўғин деб аталмиш каттароқ бирликнинг ташкил этувчиларидир.

Сўзларни бўғинларга ажратиш масаласида ҳам фикрлар уйғунлиги йўқ. Баъзилар сўзларни бўғинга ажратишда унинг морфологик тузилишига, бошқалар эса сўзларни очик бўғинларга бўлишга асосланадилар; учинчилар фикрича, агар икки унли орасида икки ёки ундан ортик товуш турса, уларнинг жарангдорлик хусусияти ҳисобга олинади. Бўғин чегараси бу хусусият кўпроқ бўлган товуш билан бундай хусусияти камроқ бўлган товуш орасидан ўтади.

Бу масалада кўпчиликнинг фикри – экспериментал-фонетик тадқиқотлар натижасига амал қилиш, бўғинларни ягона артикуляцион ҳаракат асосида аниқлашдир. Масалан: ***Маму позвали в школу*** гапини мазкур назария асосида қуйидагича бўғинларга бўлиш керак: ***ма-му-по-зва-ли-вшко-лу***.

Нутқ товушлари. Фонетика нутқнинг энг кичик маъно англатмайдиган бирликлари - нутқ товушлари фонлар билан ҳам шуғулланади. Фонлар нутқнинг моддий базаси бўлиб, сўз, сўз бирикмалари, гап ва текстларни шакллантиришда бевосита аҳамиятга эгадир, чунки инсон тили - товушлардан таркиб топади.

Фонлар асосан учта акустик, физиологик ва ижтимоий нуқтаи назардан ўрганилади. Нутқ товушларининг акустик ва физиологик томонларини *фонетика*, ижтимоий ёки социал шароитларини *фонология* ўрганади.

Нутқ товушларининг акустик хусусияти деганда, уларнинг физик хусусиятлари, яъни кулоққа чалиниши, эшитила олинмиш хусусиятлари тушунилади. Маълумки, ҳар қандай товуш бирор жисмнинг бошқа жисм таъсирида тебраниши натижасида пайдо бўлади. Нутқ товушларининг пайдо бўлиши ҳам ана шундай тебраниш натижасидир. Ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими товуш найчаларини тебротиши ва нутқ органларида ҳосил бўладиган шовқин натижасида нутқ товушлари вужудга келади.

Нутқ товушларининг акустик хусусияти, уларнинг кучи, баландлиги, тембри ва чўзиқ-қисқалиги билан ифодаланади.

Нутқ товушларининг кучи ўпкадан чиқаётган ҳаво оқимининг қаршилиқ кўрсатаётган нутқ органларига куч билан урилишига боғлиқ. Бу кучланиш қанчалик шиддатли бўлса, тебротиш даражаси шунчалик катта, товуш ҳам шунчалик кучли бўлади. Товушларнинг бу хусусияти амплитуда дейилади. Тебранаётган жисмнинг дастлабки, ҳаракатсиз ҳолатидан тебротишнинг юқори ва пастки нуқтасига бир марта бориб келиши *амплитуда* атамаси билан белгиланган. Жисмнинг сукунат ҳолатидаги нуқтасидан тебротишнинг юқори ва пастки нуқталари қанчалик ўзоқ бўлса, товуш шунча кучли бўлади.

Биринчи расмда амплитуданинг катта, товушнинг кучли, иккинчи расмда амплитуданинг кичик, товушнинг кучсиз ҳолати кўрсатилган. Амплитуданинг катта ва кичиклигини ҳаракатсиз

ҳолат нуқтаси (А) билан тебранишнинг юқори (В) ва пастки (С) нуқталари кўрсатиб турибди, акустикада товуш кучи *децибал* билан ўлчанади.

Нутқ товушларининг баландлиги тебраниш миқдорига боғлиқ: вақт бирлиги (сония, *дақиқа*) ичида тебранишларнинг сони қанча кўп бўлса, товуш шунча баланд бўлади. Акустикада тебраниш миқдори *герц* (гц)лар билан ўлчанади.

Гап шундаки, товушлар фақат куч ва баландлик билан изоҳланмай, балки куч, баландлик, қўшимча обертон ва шовқинлар қўшилмасидан ташкил топади. Қўшимча тон (обертон)лар оғиз ва бурун бўшлиғида асосий товуш тонига қўшимча тонларнинг таъсири натижасида пайдо бўлади. Шундай экан нутқ товушларининг *тембри резонатор* вазифасини ўтовчи оғиз ва бурун бўшлиқларининг ҳажми ва шаклига ҳамда оғиз бўшлиғи ва бўғиздан ҳосил бўладиган шовқинларнинг қандай бўлишига ҳам боғлиқ. *Тембр* бўлмаса, бир кишининг нутқини иккинчисиникидан ажратиш қийин. Чунки ҳар бир шахснинг оғиз ва бурун тузилишида - ўзига хос хусусиятлари бўлиши табиийдир.

Нутқ товушлари акустик хусусиятининг яна бир таркибий қисми узун-қисда бўлишидир. Бу хусусият унлиларга хос бўлиб, маълум вақт ичида унлиларнинг узун ва қисқа талаффуз қилинишидир. Масалан, инглиз тилида узун ва қисқа [и] ва [и:] унлилари бор. Узунлик миқдори *миллисекунд* билан ўлчанади.

Нутқ товушларининг физиологик хусусияти деганда нутқ товушлари талаффуз қилинаётганда қайси нутқ органлари иштирок этиши тушунилади. Масалан: б - лаб-лаб товуши; в - лаб-тиш товуши ва ҳоказо.

Нутқ товушларининг ижтимоий хусусияти деганда, уларнинг морфема ва сўзларнинг маъноларини ўзгартира олиш қобилиятлари тушунилади. Аввал айтганимиздек, бу масалани фонетика эмас, фонология ўрганади. Масалан: от-ўт, қор-нор-зор.

Фон ва фонема

Товушлар фонетика бирлиги сифатида ўрганилганда нутқ товушлари ёки фонлар деб юритилади. *Фон* ҳозирги замон тилшунослигида кенг тарқалган атама бўлиб, нутқнинг энг кичик маъно англатмайдиган бирлигидир.

Товушлар тил бирлиги сифатида ўрганилганда тил товушлари ёки *фонемалар* деб юритилади. Фонема энг кичик маъно англатмайдиган тил бирлигидир. Фон ва фонемани бири-биридан ажратиш XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошига тўғри келади. Оғзаки нутқ ва ёзувга диққат билан назар ташланса, ёзувдаги чекланган тил товушларига нутқдаги чексиз товушлар тўғри келишининг гувоҳи бўламиз.

Масалан: рус тилидаги **гора** сўзини баъзилар **гора**, бошқалар - **тара**, яна бошқалар - **тара** деб талаффуз қилишини эшитганмиз. Лекин ёзувда ҳамма бир хил - **гора** ёзади. Олимлар ана шундай ҳодисаларни кузатиш натижасида нутқ товушларини тил товушларидан фарқ қилиниши ва уларни айрим терминлар билан белгилашни зарур деб топдилар.

Фонема тўғрисида гап борганда, унинг куйидаги хусусиятлари ҳисобга олиниши зарур.

Юкорида келтирилган **гора** сўзини турлича талаффуз қилиниши одамларнинг бу сўзни тўғри тушунишига ҳалал бермайди. Бундан товушларни изоҳлайдиган акустик компонентлар - (баландлиги, кучи, тембри, узун-қисқлиги)дан айримлари муайян тилда ўзгарувчан, беқарор, бошқалари эса - ўзгармайдиган, барқарор хусусиятларга эга деган хулоса келиб чиқади. Беқарор акустик хусусиятлар сўзларнинг маъноларини ўзгартрмайди ва аксинча, барқарор акустик хусусиятлар сўзларнинг маъносини ўзгартиради, демак, бундай хусусиятлар нутқ жараёнида сақланиб қолади. Уларнинг ўзгартирилишига тил бефарқ эмас. Ана шундай хусусиятларни тилшуносликда *маъно ўзгартирувчи ёки дифференциал хусусиятлар* деб аташ мумкин. Ҳар қандай товуш *дифференциал ва нодифференциал артикулятор* ва физик хусусиятлардан ташкил топган бўлади, лекин гапирувчи товушларнинг нодифференциал хусусиятларига бефарқ бўлса ҳам, дифференциал хусусиятини ҳисобга олмай иложи йўқ.

Тиллардаги фарқланувчи ва фарқланмовчи хусусиятлар бир хил эмас. Бир тилдаги фарқланувчи хусусият иккинчи тилда фарқланмовчи бўлиши мумкин. Масалан, унлиларнинг узун-қисқалик хусусияти ўзбек ва рус тиллари учун фарқланмовчи, лекин инглиз, немис, француз, қирғиз, туркман тиллари учун эса фарқланувчидир. Рус тили учун юмшоқ-қаттиқлик хусусияти фарқланувчи, инглиз, немис тилларида эса фарқланмовчи ва ҳоказо. Масалан: рус

тилида **угол** сўзидаги охириги ундош қаттиқ талаффуз қилинади; унинг маъноси - бурчак; лекин уни юмшоқ, яъни **уголь** тарзида талаффуз қилсак, бу сўз **кўмир** маъносини англатади.

Қиёсланг: пыл — пыль, стол — столяр.

Нутқ жараёнида товушларнинг фарқланувчи белгилари ҳар қандай шароитда ҳам сақланиб қолади, фарқланувчи белгилари эса товушнинг сўздаги тутган ўрни гапирувчининг нутқий хусусиятларига кўра ўзгариб туриши мумкин. Ҳар қандай ўзгариш янги нутқ товушини, яъни янги фонни ташкил этади.

Агар нутқдаги ўзгаришлар сифат ўзгаришига олиб келмаса, сўзнинг маъносини ўзгартирмаса, бундай ўзгаришлар *миқдор ўзгариши* деб аталиб, битта фонемага бирлаштирилади. Битта фонемага бирлаштирилган фонлар **аллофонлар** деб аталади. Юқорида келтирилган **гора** сўзидаги дастлабки ундошнинг икки хил талаффуз қилиниши сўз маъносини ўзгартирмайди; шунинг учун бундай ўзгаришни сифат эмас, балки миқдор ўзгариши деса бўлади. Демак, рус тилидаги **г** ва **г** бир фонеманинг аллофонлари, ёки бир фонеманинг икки хил кўринишидир.

Энди нима учун *фон* нутқ товуши, *фонема* эса тил товуши деган саволга жавоб беришимиз мумкин. Нутқ жараёнида товушлар ҳар хил ўзгаришга дуч келиши табиий. Бу одатда товуш ёнида турган бошқа товушлар таъсирида бўлади. Тилнинг системаси ва таркиби нутқда намоён бўлади. Тил яхлит тарзда бир шахс нутқида акс этмади, чунки бир шахснинг нутқи тил системасининг фақат бир кўринишидир, холос. Бир тилда сўзлашувчиларнинг ҳаммаси жамлангандагина, тилнинг системаси тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Лекин бу ўта мураккаб, амалда бажарилиши қийин ишдир. Шу сабабли тилни мавҳум ходиса, тил эса нутқнинг умумлашган кўриниши деб юритишади. Фонема тил товуши сифатида мавҳум бирлик бўлиб, нутқда учраши мумкин бўлган бир ягона вазифани бажарувчи барча фонларнинг умумий йиғиндисидир.

Тиллардаги фонемалар йиғиндиси мазкур тилнинг фонемалар мажмуини ташкил этади.

Нутқ органлари ва артикуляция базаси. Нутқ товушларининг физиологик хусусияти тўғрисида гап борганда, товушларнинг ҳосил бўлишида иштирок этувчи органлар ҳақида гапирмай иложимиз йўқ.

Нутқ товушларининг ҳосил бўлишида қатнашувчи органлар **нутқ органлари** дейилади. Нутқ органларининг товушлар ҳосил бўлишидаги иштирокига кўра **актив** ва **пассив** органларга ажратилади.

Актив нутқ органлари тил, лаблар, юмшоқ, танглай, товуш пайчаларидир. Бу органларнинг ичида тил энг активдир. Товуш ҳосил бўлаётганида тилнинг ҳамма қисми баробар хизмат қилмайди. Шу сабабли тилшўносликда у тил олди, тил ўрта ва тил орқа қисм деб аталмиш уч таркибий бўлақларга бўлинади.

Пассив нутқ органларига тиш (тепа олд тишлари), милк, (алвеол) ва қаттиқ танглай киради.

Нутқ товушлари тўғрисида гапирганимизда «артикуляция» терминини ишлатмай иложимиз йўқ. Товушнинг ҳосил бўлишида нутқ органларининг ҳаракати ва эгаллаган ўрни *артикуляция* дейилади. Нутқ товушларининг артикуляцияси талаффуз қилишга тайёргарлик - *экскурсияни*, *талаффузнинг ўзини* ва нутқ органларининг ўз жойига қайтиши - *рекурсияни* ўз ичига олади. Нутқ товушларини ҳосил қилишдаги артикуляция ҳаракатларининг йиғиндиси **артикуляция базаси** дейилади.

Нутқ товушларининг таснифи. Нутқ товушлари шовқин ва овоздан ҳосил бўлади. Овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра товушлар икки катта гуруҳ – **унли** ва **ундошларга** ажратилади.

Агар ўпқадан чиқаётган ҳаво оқими товуш пайчаларини титратиб ўтиб, оғиз бўшлиғида қаршилиқка учрамаса, унли товуш ҳосил бўлади.

Агар ўпқадан чиқаётган ҳаво оқими товуш пайчаларини титратиш ёки титратмаслигидан қатъи назар оғиз бўшлиғида қаршилиқка учраса, унда ундош товуш ҳосил бўлади.

Нутқ товушлари тилларда миқдор ва сифат жиҳатдан бир хил эмас. Масалан, ўзбек тилида 6 унли ва 25 ундош, инглиз тилида 21 унли ва 24 ундош товушлари бор.

Унли товушлар ва уларнинг таснифи. Унли товушлар фақат овоздан ташкил топган бўлади, яъни ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими товуш пайчаларини титратиб ўтиб, оғиз бўшлиғида ҳеч қандай қаршиликка учрамайди.

Унли товушлар сон ва сифат жиҳатдан тилларда бир хил эмас. Баъзи тилларда унлиларнинг сони иккита, баъзиларида эса 20 дан ортиқ. Унли товушлар умумий тилшунослик нуқтаи назаридан: тилнинг горизонтал ҳолатига кўра; тилнинг кўтарилиши даражасига кўра (вертикал ҳаракатига кўра); товушларнинг қисқа ва чўзиқлигига кўра; лабларнинг иштирокига кўра бир-бирдан фарқ қилади.

Тилнинг горизонтал ҳолатига кўра унлилар уч турга ажралади:

- а) тил олди унлилари: ўзбек тилида [и], [а], [э];
- б) тил ўрта унлилари: рус тилида [ы] ва бошқалар;
- в) тил орқа унлилари: [у], [у], [о] ва бошқалар.

Тилнинг кўтарилиши даражасига кўра унлилар уч турга ажралади:

- а) очик унлилар: ўзбек тилида [а], [о]; рус тилида [а] ва бошқалар;
- б) ярим очик (ярим ёпик) унлилар: ўзбек тилидаги [э], [у], рус тилидаги [е], [о] ва бошқалар;
- в) ёпик унлилар: ўзбек тилидаги [и], [у]; рус тилидаги [и], [ы], [у] ва бошқалар.

Қисқа ва чўзиқлигига кўра унлилар қисқа, чўзиқ унлиларга ажралади. Унлиларнинг бу хусусиятлари дунёдаги барча тилларга хос эмас; масалан, ўзбек ва рус тилларида унлилар қисқа ва чўзиқ товушларга бўлинмайди, лекин нутқ жараёнида унлиларнинг чўзиқ ёки қисқа талаффузи учраши мумкин, бундай ҳол сўзларнинг маъносини ўзгартиришга олиб келмайди. Унлиларга нисбатан қўлланиладиган бу ўлчовни тилшуносликда **миқдор белгиси** деб юритилиб, чўзиқ товушлар махсус фонетик ёзув – транскрипция [:] белгиси билан ёзилади. Инглиз, немис тилларида бундай товушлар мавжуд, масалан: инглиз тилида қисқа [и] ва чўзиқ [и:], қисқа [i] ва чўзиқ [i:] фонемалари мавжуд. Қиёсланг [pit] ва [pi:t] [pul], [pu: l] .

Лабларнинг иштирокига кўра унлилар лабланган **ва** лабланмаган товушларга ажралади. Ўзбек тилидаги [и], [э], [а] товушлари талаффуз қилинганда, лаблар фаол иштирок этмайди, шунинг учун уларни **лабланмаган унлилар** деб юритилади. Лекин [у], [у], [о] товушлари талаффузида лаблар актив иштирок этади, шу сабабли уларни **лабланган унлилар** дейишади.

Унлиларнинг таркибига кўра турлари. Таркибий нуқтаи назардан унлилар уч турга: *монофтонглар, дифтонглар ва трифтонглар*, яъни бир товушли, икки товушли ва уч товушли унлиларга ажратилади. Таркибида фақат бир товуш бўлса, уларни **монофтонглар** деб юритиб (а, у, и ва бошқалар) уларни талаффуз қилишда нутқ органлари бир хил ҳолатда бўлади. Таркибида икки товуш бўлган унлиларни **дифтонглар** дейилади [au], [ou], [ai] ва бошқалар. Дифтонглар талаффузида нутқ органлари бир ҳолатдан бошқасига ўтади. Таркибида **учта** товуш бўлган унлиларни **трифтонглар** деб аталади [a1э], [aiэ]. Буларнинг талаффузида ҳам нутқ органлари бир ҳолатдан бошқасига ўтади. Унлиларни монофтонг, дифтонг ва трифтонгларга ажратилиши ҳамма тилларга ҳам хос эмас. Ўзбек ва рус тилларида бундай ҳодиса учрамайди. Роман-герман тилларида эса кўплаб учрайди. *Дифтонг ва трифтонглар гарчи икки ва уч товушлар йиғиндиси бўлса ҳам, улар бир вазифани бажарувчи (монофункционал) тил бирликлари бўлиб, бир фонема ҳисобланади.* Бўғин ажратишда бу ҳисобга олиниб, улар бир бўғинга киритилади.

Ундош товушларнинг таснифи. Аввал айтилганидек, ундош товушларнинг ҳосил бўлишида ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими товуш пайчаларини титратиши ёки титратмаслигидан қатъи назар оғиз ёки бурун бўшлиғида қаршиликка учрайди. Агар ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими товуш пайчаларини титратмасдан фақат оғиз бўшлиғида қаршиликка учраса, бундай товушлар фақат шовқиндан ташкил топиб, уларни **жарангсиз ундош товушлар** дейилади ([т], [с], [к], [п], [ф] ва бошқалар). Агар ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими товуш пайчаларини титратса, ҳам оғиз бўшлиғида қаршиликка учраса, у ҳолда овоз ва шовқиндан ташкил топган ундош товушлар ҳосил бўлади. Бундай ундошларни иккига бўлиш мақсадга мувофиқдир. Агар овоз шовқиндан устун турса, бундай ундошларни **сонор ёки сонантлар** дейилади (масалан: [м], [н], [л], [й] ва бошқалар). Улар ўз навбатида бурун ва оғиз сонорларига ажратилиши мумкин. Бурун сонорларига ўзбек тилидаги [м], [н], [ң] товушлари ва бошқа тиллардаги шуларнинг эквиваленти

киради. Бу товушлар талаффузида юмшоқ танглай пастга тушган бўлиб, ҳаво бурун бўшлиғидан ўтади.

Оғиз сонорлари ён [л], титроқ [р], ўрта [й] товушларидан иборат бўладн.

Агар шовқин овоздан устун турса, бундай ундошлар жарангли ундошлар дейилади ([б], [в], [г], [д], [ж] ва бошқалар).

Овоз ва шовқиннинг иштирокидан ташқари ундошлар талаффуз ўрнига кўра ва ҳосил бўлиш усулига кўра турларга ажратилади.

Талаффуз ўрнига кўра ундошлар лаб, тил ва бўғиз товушларига ажратилади. Лаб ундошларини икки лабнинг учрашуви натижасида ҳосил бўладиган лаб-лаб товушлари ([б], [п], [м]) ва лаб билан пастки тишларнинг учрашуви натижасида ҳосил бўладиган лаб-тиш товушлари ([в], [ф])га ажратиш мумкин.

Тил ундошлари тил олди, тил ўрта, тил орқа ва чуқур тил орқа товушларига бўлинади.

Тил олди ундошларига [т], [д], [с], [ш], [н] каби товушлар киради. Тил олди ундошлари ўз навбатида *дорсал* (тиш) [с], [з], [н]; *апикал* (танглай [т], [д] ва *какуминал* (тил орқа) - [ч], [ш], [ж] товушларига ажратилади.

Тил ўрта ундош - [й]. Ўзбек тилидаги бу товуш тил ва танглайнинг ўрта қисмида ҳосил бўлади.

Тил орқа ундошлари - [қ], [ғ] товушлари ўзбек тилида тил орқа қисмининг танглайни ўрта қисмидан орқароғига тегиши натижасида ҳосил бўлади.

Чуқур тил орқа товушлари тилнинг илдизи билан юмшоқ танглайни бир-бирига тегиши натижасида ҳосил бўлади, ўзбек тилидаги [қ], [ғ] [х] шундай товушлар жумласидандир.

Бўғиз ундошларига ўзбек тилидаги [х] ва араб тилидаги [х] ва [қ] товушлари мисол бўла олади. Бу ундошлар бўғиз бўшлиғида ҳосил бўлади.

Ҳосил бўлиш усулига кўра *ундошлар портловчи, сирғалувчи, қоришиқ* ва баъзи тилларда *нафас* турларига ажратилади.

Портловчи товушларга [б], [п], [т], [д] кабилар киради. Бу товушлар талаффузида ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими артикуляцияда қатнашаётган нутқ органларининг қаршилигини ёриб ўтади, натижада портлаш рўй беради.

Сирғалувчи товушларга [в], [ф], [с], [ш], [ж], [х] лар киради. Уларнинг талаффузида қатнашаётган нутқ органларида каттиқ жипслашиш рўй бермай, балки бу органлар бир-бирига яқинлашади; ҳаво оқими уларнинг орасидан сирғалиб ўтади.

Қоришиқ товушларга [ч], [ж] (ўзбек тилидаги **жўжа** сўзидаги товуш) ва [ц] лар киради. Бу товушлар мураккаб таркибли ундошлардир, яъни улар икки ундошнинг йиғиндисидан ташкил топади (ч = т + ш; ж = д + ж **жадал**, **жўра** сўзларидаги **ж**) ва ц = т + с (*станция*, *цирк*). Бу товушлар талаффузида тилнинг олдинги қисми милкка тақалади, лекин одатдаги портлаш юз бермай, ҳаво асосан сирғалиб чиқади. Натижада тўла бўлмаган портлаш ва унинг кетидан сирғалиш икки хил усул қатнашган қоришиқ товушларни ҳосил қилади.

Баъзи тилларда *нафас ундошлари* ҳам учраши мумкин. Бундай товушларга аслида сирғалувчиларга ҳам киритиш мумкин бўлган инглиз тилидаги [h] товуши мисол бўла олади. Сирғалувчи билан нафас товушлари орасидаги фарқ шундаки, сирғалувчилар талаффузида қатнашаётган органларнинг жипслашуви кучли бўлади, нафас товушларида эса, талаффуз органлари бир-бирига бир оз яқинлашади, холос. Ҳаво оқимининг шу ораликдан ўтиши натижасида енгил товуш ҳосил бўлади.

Тилларда нутқ товушлари сон жиҳатдан ҳам, сифат жиҳатдан ҳам бир-бирига тўғри келмайди. Масалан, ўзбек тилида 31 фонема бўлса, инглиз тилида 48. Унли ва ундошларнинг сони ҳам тилларда турлича. Масалан, ўзбек тилида 6 унли, 25 ундош, гавай тилида 5 унли 6 ундош, абхаз тилида 2 унли 68 ундош товуш бор. Тиллар нутқ товушлари нуктаи-назаридан бир-бирини такрорламайди; уларнинг акустик-артикуляцион хусусиятлари ҳам ҳар хилдир.

СУПРАСЕГМЕНТ ЭЛЕМЕНТЛАР

Нутқ товушлари тилшуносликда тилнинг *сегмент элементлари* дейилади. Тилнинг сегмент элементларидан ташқари *супрасегмент* ёки *просодик* элементлари ҳам мавжуддир. Сегмент ва супрасегмент элементлар бир-бири билан узвий боғлиқдир. Тил ўз вазифасини

бажариши учун бу икки элементнинг ўзаро бирлигини таъминлаши даркор. Улардан бири бўлиб, иккинчиси бўлмаса нутқ тушунарли бўлмайди.

Супрасегмент элементларга **бўғин**, *УРҒУ* ва *оҳанг* киради.

Маълумки, нутқ занжирни эслатувчи бир ҳодисадир. Занжирда айрим ҳалқалар бирин-кетин келганидек, нутқ жараёнида нутқ товушлари, бўғинлар, тактлар бирин-кетин занжирсимон намоён бўлади. Супрасегмент элементлар нутққа оҳанг бағишлаб, гўёки сегмент элементларнинг устига жойлашиб, улар билан биргаликда ягона бутунликни ташкил этади. Тил ўзининг кишилар орасидаги муҳим алоқа воситаси ролини ўташи учун ҳар томонлама замин яратади.

Урғу ва оҳанг. Сўзларда бўғинлар, гапларда сўзлар ва сўз бирикмаларини маълум воситалар билан бошқаларидан ажратиб кўрсатиш урғу дейилади. Бу - тилларда сўз фраза урғулар мавжудлигидан далолат беради.

Сўз урғуси бир мустақил сўзни ёки унга боғланиб келган бир ёки бир нечта ёрдамчи сўзлар гуруҳини бошқалардан ажратиб кўрсатиш демакдир. Замоनावий тилшунослик дунё тилларида: *динамик*, *миқдор*, *муסיқавий* урғуни фарқлайди.

Динамик урғуда ажратиб кўрсатилаётган бўғин кучли талаффуз қилинади (масалан, немис тилида).

Миқдор урғусига эга бўлган тилларда урғу олган бўғиндаги унли чўзиқроқ талаффуз қилинади (масалан, рус тилида).

Муסיқавий урғуга эга бўлган тилларда урғу олган бўғин овоз тонини кўтариш ва пасайтириш йўли билан ажратиб кўрсатилади. Шунинг учун бу урғуни *тоник урғу* деб ҳам юритилади. (масалан, хитой, вьетнам тилларида).

Кейинги йилларда такомиллашган асбоблар воситасида ўтказилаётган фонетик тадқиқотлар далолат беришича бу учала урғунинг бирортаси ҳам тилда соф ҳолда учрамайди. Масалан: рус тилида бир бўғинни бошқалардан динамик урғу билан миқдор урғуси ҳамкорлигида ажратади. Лекин бу ўринда миқдор урғуси етакчилик қилади. Ўзбек тилининг урғуси ҳам шундай. Инглиз тилида динамик урғу етакчидир. Кўпчилик хитой-тибет тилларида етакчи урғу вазифасини тон бажаради, шунинг учун бу тиллардаги урғуни муסיқавий дейишади.

Урғунинг ўрнига кўра: **турғун урғули** тиллар ва **эркин урғули** тиллар фарқланади.

Турғун урғули тилларда урғу доимо сўзнинг маълум бўғинига тушади. Бу жиҳатдан турғун урғуга эга бўлган тилларни ўрганиш қулай, чунки урғу масаласида фақат битта қоидани билиб олишнинг ўзи кифоя. Турғун урғули тилларга ўзбек, француз, поляк, венгер, чех, латин тиллари мисолдир. Ўзбек ва француз тилларида урғу доимо охириги бўғинга, поляк тилида охиридан битта олдингисига ва венгер, чех, латин тилларида ҳамма вақт биринчи бўғинга тушади.

Эркин урғули тилларда урғу сўзнинг қайси бўғинига тушишини олдиндан билиш мумкин эмас. Бундай тилларда урғу сўзнинг ҳар хил бўғинларига тушиши мумкин. Рус, инглиз, немис тиллари шулар жумласидандир.

Сўз урғуси сўздаги бўғинларнинг бирини бошқаларига нисбатан ажратиб кўрсатишни назарда тутса, фраза урғуси сўз бирикмалари ёки бир неча сўзни бошқаларидан ажратиб кўрсатишни назарда тутади.

Фраза (гап) урғусининг қуйидаги турлари бор:

- 1) Синтактик урғу
- 2) Синтактик-логик (мантиқ) урғу
- 3) Кучсиз синтактик урғу
- 4) Эмфатик (ҳис-ҳаяжон) урғу.

Масалан: Биз **Навоий ва Бобурлар** ўлкасида яшаймиз.

Фраза урғуси оҳангнинг таркибий қисмидир. Фраза урғусидан ташқари оҳанг таркибига нутқнинг ритмик-мелодик тузилиши ҳам киради.

Нутқ жараёнида урғу олган ва урғу олмаган бўғинларни бирин-кетин келиши натижасида нутқнинг ритми пайдо бўлади. Алмашилиб келувчи урғули ва урғусиз бўғинлар бир вақтнинг ўзида нутқнинг мелодиясини таъминлайди, чунки урғули бўғин овоз тонини кўтаришни, *УРҒУ* олмагани эса, тонни пасайишини тақозо этади. Шундай қилиб, нутқ оҳанги мураккаб фонетик воситалар йиғиндисидан ташкил топган бўлиб, унга гап урғуси, оҳанг, пауза, суръат, ритм, тембр киради.

Одатда **оҳангни** икки турга ажратишади: **пасаювчи ва кўтарилувчи**.

Пасаювчи оҳанг кўпроқ дарак гапларнинг биринчи синтагмасида, ундов ва буйрук гапларда, кўтарилувчиси эса сўроқ гапларда ишлатилади. Нутқ жараёнида бу икки оҳангнинг бирикуви ҳам учраши мумкин, уни кўтарилувчи-пасаювчи оҳанг деб юритишади.

Нутқ товушларининг ўзгариши

Нутқ жараёнида товушлар турли ўзгаришларга юз тутади. Нутқ жараёнида товушларнинг бир-бирига таъсири натижасида рўй берадиган ўзгаришларни **комбинатор ўзгаришлари** дейилади. Бундай ўзгаришларга *аккомодация, ассимиляция, диссимиляция, гапнология, диэреза* ва бошқалар киради.

Товушларнинг талаффузига уларнинг сўзда тутган ўрни, урғунинг таъсири сабаб бўлса, бундай ўзгаришларни **позицион ўзгаришлар** дейишади. Бу фонетик ҳодисаларни кўриб чиқамиз.

Товушларнинг мослашуви. Аккомодация латинча *assimilatio* сўзидан олинган бўлиб, «мослашув» деган маънони англатади. Мослашув ёнма-ён турган унли ва ундош товушлар орасида содир бўлади. *Мослашув прогрессив ва регрессив* бўлиши мумкин. Мослашув ҳеч қачон тўлиқ бўлмайди, унли ва ундошлар бир-бирига фақат қисман мослашади.

Прогрессив мослашувда кейинги келаётган товушнинг экскурсияси олдинги товушнинг рекурсиясига мослашади, масалан: *қафас* сўзида қ чуқур тил орқа ундошидан кейин *а* товуши аслида тил олди товуши бўлишидан қатъи назар тил орқа унлиси каби талаффуз қилинади.

Регрессив мослашувда олдинги товушнинг рекурсияси кейинги товушнинг экскурсиясига мослашади, масалан: рус тилидаги *дом* ва *диск* сўзларидаги *д* товушининг талаффузига аҳамият беринг: *о* орқа унлисидан олдин *д* қаттиқ талаффуз қилинапти; *и* олд унлисидан олдин эса, юмшоқ талаффуз этилмоқда. Бу ҳодиса тилшуносликда *палатализация* (юмшалиш) дейилади.

Ассимиляция латинча *assimilatio* сўзидан олинган булиб «ўхшашлик» деган маънони англатади. Товушларнинг ўзаро бир-бирига таъсири натижасида бири-иккинчисига ўхшаб кетиши ассимиляция ҳодисаси дейилади. Ассимиляция ҳам прогрессив ва регрессив бўлиши мумкин. Олдинда келаётган товуш кейингисига таъсир ўтказиб, уни ўзига ўхшатиб олса, *прогрессив ассимиляция* рўй беради, масалан: очди, ботди сўзларидаги *д* товуши олдинги жарангсиз ундошлар таъсирида *т* деб талаффуз қилинади.

Кейинги келаётган товуш ўзидан олдингисини ўзига ўхшатиб олса, *регрессив ассимиляция* дейилади. Ўзбек тилидаги бир сўзга *т* кўшимчаси кўшилиши натижасида, кейинги *т* таъсирида *р* товуши ҳам *т* га айланади, яъни *бир + та = битта*. Қиёсланг: *юз - юзсиз, йигит - йигитча*.

Тилшуносликда *дистант (билвосита) контакт (бевосита) ассимиляция*ни ҳам ажратишади. Ёнма-ён турган товушларнинг бир-бирига таъсири *контактдаги ассимиляция* дейилади. Юқорида келтирилган мисоллар ана шу турдаги ассимиляцияга хосдир. *Дистант ассимиляция* деганда бевосита контактда бўлмаган (яъни ёнма-ён турмаган) товушларнинг бир-бирига таъсири тушунилади. Масалан, ўзбек тилидаги мен олмошининг бошида турган *м* товуш қадимда *б* бўлган, сўзнинг охиридаги *н* таъсирида *б* бурун сонантига айланган, кўплик биз формасида *н* бўлмагани учун *б* сақланиб қолган. Ҳозирги замон турк тилида биринчи шахс кишилиқ олмоши бен деб талаффуз қилинади. Бу тилда *б* ассимиляцияга учрамаган. Тошкент шеvasида **бун**и олмоши ҳам кўпинча **муни** деб талаффуз қилинади. Бу ҳолда ҳам **н** товушининг таъсирида *б* товуши ассимиляцияга учрайди.

Диссимиляция термини латинча *dissimilatio* сўзидан келнб чиққан бўлиб, «ўхшамаслик» маъносини англатади. Талаффуз жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган товушлардан бири ўзининг физиологик ёки акустик хусусиятларини ўзгартириб юборса, бундай ҳодисани **диссимиляция** дейилади: **зарур - зарил, дамба - данба** ва ҳоказо.

Диэреза сўздаги товушлардан бирини талаффуз қилмай тушириб қолдиришдир: **дастлаб - даслаб**, паст - пас, даштга - дашга ва ҳоказо.

Метатеза ёнма-ён турган товушларнинг ўрин алмашиш ҳодисасидир. Масалан: **аҳвол - авхол**. Ўзбек оғзаки тилида **юрган дайро ўтирган буйро** мақолида аналогия принципига асосан **дарё** сўзи **буйро** сўзи таъсирида **дайро** деб талаффуз қилиниши ҳам метатезага мисолдир.

Гапология икки ёнма-ён турган товуш ёки ўхшаш бўғинлардан бирининг тушиб қолиш ҳодисасидир. Масалан: инглиз тилидаги **itself** олмошида гапология ҳодисаси бор, бу олмош икки сўздан **its + self** сўзларининг қўшилишидан ҳосил бўлган иккита s дан бири тушиб, биттаси ёзилади, яъни **its + self = itself**.

Эпентеза сўзларга уларнинг таркибида йўқ **бўлган** товушларнинг қўшилиб айтилиш ҳодисасидир. Ўзбек тилида **у** олмошига ўрин пайт, чиқиш ва жуналиш келишиги қўшимчалари қўшилганда **унга н** товуши қўшилади: яъни **унга, унда, ундан**.

Товушларнинг позицион ўзгаришлари. Баъзи тилларда нутқ товушлари сўзда тутган ўринларига қараб талаффузда ва расмий ёзувда орфографияда ўзгариб кетиши ёки тушиб қолиши мумкин. Бундай ҳодисалар ўзбек тилида ҳам учрайди. Масалан: сўзнинг охиридаги жарангли товушлар жарангсизланиб қолиши мумкин: **завод, бод, боб, адиб** сўзларидаги охирги **д** ва **б** товушларн **т** ва **п** бўлиб талаффуз қилинади, баъзи сўзларга қўшимчалар қўшилиши натижасида, сўзнинг урғуси қўшимчага ўтади, аввалги **урғу** олган унли тушиб қолиши мумкин: **сингил - синглим, бурун - бурним, оғиз - оғзим** каби. Бу масала бошқа тилларда ҳам кўп тарқалган **редукция** ҳодисасига мисолдир.

Редукция «қискариш» маъносини англатиб, унли товушларнинг урғули ёки урғусиз ҳолатига тааллуқли ҳодисадир. Бу ҳодиса динамик **урғу** билан ўзвий боғлиқ, баъзи тилларда унлилар урғу олганда бир хил, урғу олмаганда бошқача талаффуз қилиниш хусусиятига эга. Умумий тилшунослик нуқтаи назаридан уч хил: миқдор, сифат ва тўлиқ редукцияни кўрсатиш мумкин.

Миқдор редукцияси ҳамма тилларга хос бўлса ҳам, чўзиқ ва қиска унлиларга эга бўлган тилларда яққол кўзга ташланади. Урғу олмаган бўғинда чўзиқ унлиларнинг қиска талаффуз қилиниши миқдор редукциясидир. Инглиз тилидаги кишилиқ олмошлари бундай редукцияга яхши мисол бўла олади: *he, she, we* олмошлари урғу олганда чўзиқ [i:] фонемаси билан, яъни [hi:], [si:], [wi:] тарзида ўқилади. Лекин урғу олмаган ҳолда чўзиқлик қискариб [hi'], [si'], [wi'] каби ўқилади.

Сифат редукциясида урғусиз позициядаги унли фақат қискарибгина қолмай, балки бошқа товушга ўтиб кетади. Масалан, рус тилидаги **вязать** сўзида урғу иккинчи бўғинга тушади, биринчи бўғиндаги **я** товуши **и** деб талаффуз қилинади. Инглиз тилида урғусиз ҳолатда бу ҳодиса кўплаб учрайди: **to** сўзида урғу олмаган **о** унлиси нейтрал [ə] тарзида талаффуз қилинади; **private** сўзидаги урғу олмаган **а** унлиси [ɪ] деб талаффуз қилинади, яъни [praɪvɪt].

Тўлиқ редукцияда урғу олмаган ҳолатдаги **баъзи** унлилар умуман тушиб қолади. Юқорида ўзбек тилида келтирилган мисоллар редукциянинг ана шу турини акс эттиради: **қорин - қорни, бурун - бурни**; урғунинг охирги бўғинга кўчиши билан **и** унлиси талаффуздан тушиб қолади. Бундай редукция инглиз тилида ҳам учрайди: **lesson** [lesn], **final** [faɪn], урғу олмаган бўғинлардаги **о** ва **а** унлилари талаффуздан тушиб қолмоқда. Бундай мисолларда бўғин ясовчн [п] ва [л] товушларининг аҳамияти ҳам катта.

Товуш ва ҳарф

Товуш ва ҳарф тўғрисида гап борганда ўқиш ва ёзиш назарда тутилади. Ҳамма гап шундаки, дунёдаги тилларнинг алфавитидаги ҳарфлар сони билан тиллардаги товушлар сони ҳамма вақт бир-бирига мос келавермайди. Тилшуносликда товуш билан ҳарф орасидаги муносабатни **орфография** ўрганади. Бу сўз грекча *orthos* тўғри ва *grapho* ёзаман деган сўзлардан ташкил топган бўлиб, имло қоидалари билан шуғулланади (бу ҳақда ёзув бобига қаранг.)

Ўқиш билан ёзиш орасидаги энг яқин муносабат ўзбек тилида таъминланган. Имкони борича ҳарфлар товушларга мос келтирилган, лекин шундай бўлса ҳам улар орасидаги тафовут сезиларлидир; бу тилда (крилл ёзувидаги алифбода) 35 **та** - ҳарф бор, товушлар сони эса 33. Демак, ҳеч қандай товушни англатмайдиган шакллар ҳам бор экан. Шуни назарда тутиб, товушни ифодаладиган шаклларни **ҳарф**, товушни ифодаламайдиган шаклларни **белги** деб аташади. Маълум тартиб асосида жойлаштирилган ҳарф ва белгилар **алфавит** дейилади.

Ҳозирги замон инглиз тилида ўзбек тилидаги қонданинг аксини кўрамиз. Бу тилда алфавитдаги ҳарфлар сони товушлар сонидан деярли икки марта кам, яъни 48 товушга 26 ҳарф

тўғри келади. Бундай ҳол табиий равишда ўқиш билан ёзишни қийинлаштиради, чунки бир ҳарф бир неча хил товушни ифодалаш мумкин. Ундан ташқари бундай тилларда яқка товушни ифодаловчи ҳарфлар бирикмасининг ҳам кўп бўлиши табиий. Кўпчилик роман-герман тиллари шулар жумласидандир. Товуш ва ҳарф орасида номутаносиблик бор тилларда **транскрипция** деб аталмиш махсус ёзув муҳим аҳамият касб этиб, ундан ўқиш-ўқитиш ишларида кенг фойдаланилади. Бу ҳақда кейинроқ фикр юритамиз.

Мустақил ишлаш учун савол ва топшириқлар

1. Фонетика қандай масалалар билан шуғулланади?
2. Фонетика жиҳатдан нутқ қандай бирликларга бўлинади?
3. Фраза, такт, бўғин ва нутқ товушини таърифланг. Фраза ва гап, такт ва сўз бирикмаси, бўғин ва морфема орасидаги фарқларни қайд этинг. Энклитик ва проклитик элементлар деганда нимани тушунамиз? Бўғиннинг турларини мисолларда кўрсатинг. Бўғин билан боғлиқ қандай назарияларни биласиз?
4. Фонология қандай масалалар билан шуғулланади? Фонетика ўрганадиган масалалар билан қиёсланг. Фон ва фонема.
5. Нутқ товушларининг акустик хусусияти деганда нима тушунилади?
6. Нутқ товушларининг физиологик хусусияти деганда нима тушунилади?
7. Нутқ органлари қандай вазифани бажаради? Актив ва пассив нутқ органлари орасидаги фарқ нимадан иборат?
8. Нутқ товушлари қайси нуқтаи назардан таснифланади? Нутқ товушлари нимадан ташкил топади?
9. Қандай товушлар унли товушлар дейилади? Улар қандай турларга бўлинади?
10. Ундош товушлар унлилардан қайси хусусиятлари билан фарқ қилади? Ундош товушларни турларга ажратинг?
11. Сонор (сонант) товушлари деб нимага айтилади?
12. Монофтонг, дифтонг, трифтонг, диграф атамаларининг маъноларини тушунтиринг, мисоллар келтиринг.
13. Тилнинг сегмент ва супрасегмент элементлари тўғрисида нималарни биласиз?
14. Урғу деб нимага айтилади? Унинг қандай кўринишларини биласиз?
15. Қандай тилларни турғун урғули тиллар дейилади? Турғун урғули тиллар қандай бошқа тилларга қарма-қарши қилиб қўйилади?
16. Сўз урғуси фраза урғусидан фарқ қиладими?
17. Нутқ товушларининг комбинатор ўзгаришида қандай ҳодисаларга дуч келамиз?
18. Нутқ товушларининг позицион ўзгаришида қандай ҳодисалар рўй беради?
19. Товуш ва ҳарф ўртасида фарқ борми? Ўзбек, рус ва чет тиллар мисолида улар орасидаги муносабатни тушунтириб беринг.
20. «Тилшуносликка кириш» курсидан практикум қўлланмасида 5, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 20, 22, 23, 24, 25-машқларни бажаринг.

5-мавзу: Лексикология.

Режа

1. Сўз лексикологиянинг ўрганиш объекти сифатида.
2. Сўз ва лексема. Лексема концепти.
3. Лексеманинг структураси.
4. Лексик маъно ва унинг турлари.
5. Сўзнинг маъно муносабатига кўра турлари

Таянч тушунча ва атамалар.

Сўз, лексема, концепт, структура, лексик маъно, маънонинг торайиши, маънонинг кенгайиши, кўп маънолик, метафора, метонимия, сенекдоха, омонимия, синонимия, антонимия, табу ва эфемизмлар, этимология.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Лексикология тилнинг луғат бойлигини ўрганиш билан шуғулланади. Лексикология фани сўз маъносининг ўзгариши, яъни сўз маъносининг кенгайиши ва торайиши, сўзларнинг шакли ва маъно муносабатларига кўра турлари, уларнинг ҳудудий ва ижтимоий қатламлари, янги сўзларнинг пайдо бўлиши каби қатор масалаларни ўрганади.

Лексикология, семасиология, лексикография, ономасиология, этимология, фразеология, ономастика каби бўлимларни қамраб олади.

Семасиология тил бирликлари (тил ишоралари)ни маъно жиҳатдан ўрганади. Тил ишоралари сўзнинг шакли ва сўзнинг маъноси жиҳатидан ўрганади (бу ўринда бизни сўз қизиқтираётганлиги учун гап шу бирлик тўғрисида боради). Сўзнинг шакли деганда унинг таркибидаги товушлари, сўзнинг маъноси деганда уни ташкил этувчи товушлар йиғиндисидан англашиладиган маъно кўзда тутилади. Семасиология тилнинг барча маъно англатувчи бирликларини ўрганади.

Лексикография тил таркибидаги сўзларни маълум тартиб ва мақсад асосида (алфавит тартибида, нутқда ишлатиш даражасига ва шу кабиларга кўра) ёзма равишда тўплаб луғат тузиш масалаларини ўрганади.

Ономасиология нарса ва ҳодисаларга ном бериш жараёнини ўрганади.

Этимология сўзларнинг келиб чиқиш масалалари билан шуғулланади. Ясама, қўшма ва хорижий тиллардан ўзлаштирилган маънолар билан ҳам қизиқади. Этимология сўзнинг ҳар икки томонини, яъни шакли ва маъносини ҳисобга олади.

Фразеология тилнинг турғун бирикмаларини ўрганади.

Ономастика атоқли отларни ўрганадиган фан бўлиб, антропонимика (одамларнинг исмини илмий жиҳатдан ўрганади), топонимика (географик номларни ўрганади), этнонимика (миллатларнинг номларини ўрганади)дан таркиб топади. Тилнинг луғат бойлиги унинг ҳозирги ҳолати ва тарихан босиб ўтган йўли нуқтаи назаридан ҳамда таснифий ва қиёсий ўрганилиши мумкин.

Тилнинг ҳозирги ҳолати ва унинг тарихий босиб ўтган йўли жиҳатдан лексикология икки турга: синхроник (замонавий) ва диахроник (тарихий) лексикологияга ажратилади.

Тилнинг луғати таснифий ва қиёсий ўрганилиши мумкин. Айрим олинган тилнинг луғат бойлигини ҳар томонлама ўрганиш *таснифий лексикология*, икки ёки ундан ортиқ тилларнинг луғат бойлигини қиёсий ўрганиш, *қиёсий лексикология* деб юритилади.

Сўз – лексикологиянинг ўрганиш мавзуси ва тилнинг асосий бирлиги.

Сўз тилнинг асосий бирлиги бўлиб, у ҳар бир тил яруси томонидан ўрганилиши мумкин. Сўзни қуйидагича таърифлаш мумкин:

Сўз фонетик жиҳатдан шакланган бир бутунлиқдир; фонема ва морфемалар сўзнинг асосий бирликлари; сўзлар мустақил бирлик бўлиб, ўз урғусига эга. Урғу сўзни фонетик жиҳатдан бутунлигини таъминлаб, ундаги товушларни бирлаштиради ва шу билан бирга, нутқ жараёнида бир сўзни иккинчисидан фарқлашга хизмат қилади. Сўзнинг бутунлигини кўрсатувчи бир далил **паузадир**. Маълумки, сўз бир ҳаракатда талаффуз қилиниб, уни паузаларга бўлиш мумкин эмас. Ва ниҳоят, у маъно англатувчи тил бирликлари ичида такрор ишлатилиши мумкин. Сўз қўшимчаларга ўхшаб, бошқа тил бирликларига боғлиқ бўлмайди. Масалан, **-лар, -нинг, -дик** каби элементлар нутқда мустақил қўлланилмайди: уларнинг ишлатилиши сўзларга боғлиқ, сўзлар эса қайта-қайта турли сўзлар билан бириккан ҳолда ишлатилиши мумкин. Масалан: **тинчликни ҳимоя қилинг, тинчлик тарафдорлари, ҳалқаро тинчлик қумитаси, дунёга тинчлик** бирикмаларида **тинчлик** сўзи турли сўзлар билан бирикиб келмоқда.

Сўзни морфологик жиҳатдан ўрганиш. Тилдаги грамматик воситалар сўз борлиги учунгина мавжуд бўлади, чунки грамматик воситалар сўзларнинг ўзаро боғланишига ёки сўзнинг формасини ўзгартишга хизмат қилади. Ички флексия ҳам сўзнинг бўлишини тақозо қилади.

Синтактик бирликларни яшаш учун ҳам сўзларга муружаат этилади, чунки сўз бирикмаси камида иккита мустақил сўзнинг ўзаро боғланиши орқали ҳосил бўлади, гап эса айрим сўз ёки сўзлар йиғиндисидан ташкил топади. Гап сўзлардан ташкил топганидек, сўзга ҳам бир бутун қурилма сифатида қаралади, шунинг учун сўзни ҳам таркибий қисмларга ажратиш мумкин, масалан: **донгдорлардан** сўзи **донг-дор-лар-дан** тарзида қисмларга ажралади. Унда биринчи элемент - **ўзак**, иккинчиси **негиз ясовчи**, учинчиси - **кўплик**, тўртинчиси - **келишик** кўрсаткичидир. Сўзларнинг таркибий тузилиши тўғрисида гап борганда, тилдаги сўзларнинг лексик-грамматик жиҳатдан турли гуруҳларга бўлиниши айтиб ўтилиши лозим. Бир қарашда бетартибдек туюлган сўзлар аслида ўзларининг лексик ва грамматик хусусиятларига кўра турли сўз туркумларига ажралади. Лексик хусусиятлари деганда уларнинг маъноси ва негиз ясовчи элементлари назарда тутилади. Грамматик хусусиятлари эса сўзларнинг грамматик формаси, яъни қандай грамматик қўшимчалар олиши, гапда қандай гап бўлаги бўла олиши ва ниҳоят, сўзларнинг бир-бири билан бирика олиши кабилар **ҳисобга** олинади. Масалан, **пахта** сўзи от сифатида нарсани англатади; эгалик, келишик ва сон қўшимчаларини олиши мумкин (**пахтамиз, пахтани, пахталар** каби); **-чи, -кор, -зор** сўз ясовчи қўшимчаларини олиши, гапда эга, тўлдирувчи каби вазифаларда келиши мумкин. **Сўзнинг бошқа сўзлар билан бирикиши, яъни дистрибуцияси сўзларнинг грамматик ва лексик-семантик нуқтаи назардан қаралиши лозим. Грамматик дистрибуция деганда** бир туркумдаги сўзнинг бошқа туркумдаги сўзлар билан бирика олиши тушунилади, масалан: **пахта** ўзи от бўлгани учун сифат, феъл ва бошқа сўзлар билан бирикади. **Лексик-семантик дистрибуцияда** сўз маъноларининг бир-бирига мос келиш-келмаслиги тушунилади.

Юқорида айтилганидек, **пахта** сўзи от бўлгани **учун** сифат билан бирика олади: **оқ пахта, момиқ пахта**, лекин **қора пахта** дейилмайди. Гарчи **қора** сўзи сифат бўлса-да, у пахта сўзи билан бирика олмайди, чунки қоралик пахтага хос эмас, пахта сўзи қора маъносини сингдира олмайди. (Сўзларнинг кўчма маънода ишлатилиши ҳисобга олинмайди).

Ана шу йўл билан тилдаги сўзлар туркумларга ажратилади. Бинобарин, сўзнинг таркиби унинг қайси **сўз** туркумига киришига боғлиқдир. Тилнинг асосий бирлиги бўлмиш сўз, гап бўлиб келиши ҳам мумкин. Ўзбек тилидаги номинатив ва бошқа гаплар бунга мисол бўла олади. Бу турдаги гаплар воқеа ва ҳодисаларнинг мавжудлигини тасдиқлаб, гапга хос ҳамма хусусиятларни ўзига мужассамлаштирган бўлади. **Ой, нозик жимжитлик. Салқин шамолларгина қизнинг сочлари билан ўйнашади. Баҳор! Ҳамма ёқ кўркам (Ойбек).** Бу хилдаги гаплар бошқа тилларда ҳам учрайди. Улар маъно жиҳатидан фикрнинг нисбий тугалланганини англатиб, оғзаки нутқда бошқа турдаги гапларга хос оҳанг билан талаффуз қилинади. Гапга хос бўлган маънолар имплицит (яширинган) ҳолда ифода қилинган бўлади (синтаксис бўлимига қаранг).

Юқорида айтилганидек, тилнинг асосий бирлиги бўлмиш сўз шакли ва маъно томонлари билан характерланади. Ҳозирги замон тилшунослигида сўзнинг маъносини **сигнификат** атамаси билан, сўз англатаётган ҳодисани эса денотат атамаси орқали ифодалайди.

Бунда сўзнинг шакли ва нарса орасидаги муносабат унинг тушунчасини, маъносини англатиши кўрсатилган. Шундай қилиб, кўпчилик сўзлар бир-бири билан боғланган уч жиҳат: **шакл, нарса** (ҳодиса) ва **мазмундан** ташкил топади. Тил вазифалари тўғрисида гап борганда, сўзлар тилда номинатив - аташ вазифасини бажаради дейилганди. Бу вазифани кўпчилик сўзлар бажара олса-да, баъзилар бу вазифани билвосита бажаради, бошқалари эса умуман бажара олмайди. Агар от, феъл, равиш, сифат кабилар аташ вазифасини бевосита бажарса, олмошлар бу вазифани тўғридан-тўғри адо этмасдан билвосита бажариши мумкин. Бу олмошлар нарса-ҳодисалар номини атамасдан, уларни кўрсатади демакдир. Лекин нутқ жараёнида олмошлар бошқа мустақил сўз туркумлари каби қўлланиб, нарса ва ҳодисаларни атай олади. Ёрдамчи сўз туркумлари (предлоглар, кўмакчилар, боғловчилар ва ҳоказо) предмет, ходиса, иш-ҳаракат, белги-сифатларни атай олмайдилар.

Сўз билан у атаган нарса ва ҳодиса орасида бевосита боғланиш йўқ. Тилшунослик тарихида бу масала юзасидан кўп мунозаралар бўлган. Қадимги Юнонистонда бу мунозаралар натижасида икки катта оқим: аномалистлар ва аналогистлар оқими юзага келган. Аналогистлар нарса (яъни

денотат) билан унинг номи орасида боғланиш бор, сўзлар ўзлари англлатган нарсанинг бирор хусусиятини ҳисобга олган ҳолда пайдо бўлган, деб қарашади. Аномалистлар эса бу фикрга қарши чиқиб, нарса ва унинг номи - сўз ўртасида ҳеч қандай умумийлик йўқ дейишган. XIX аср охири ва XX аср бошларида Австралияда Рудольф Мерингер бошлиқ «Сўз ва Нарса» номли махсус мактаб ҳам вужудга келган. Бу мактаб вакиллари ҳам мазкур масала юзасидан бир қанча фикрлар айтишса-да, лекин уни тўғри ҳал қилиша олмади. Ниҳоят, ҳозирги замон тилшунослигида бу масала юзасидан узил-кесил бир фикрга келиб тўхталди ва сўз билан нарса ўртасида ҳеч қандай алоқа, боғланиш йўқ, деган хулосага келинди.

Агар сўз билан нарса ва ҳодиса ўртасида бевосита боғланиш бўлганда эди, айна бир нарса ҳар хил тилларда турлича ном билан аталмаган бўларди, масалан: рус тилидаги *стол* сўзи немис тилида *Tisch*, инглиз тилида *table* деб аталади ёки ўзбек тилидаги *тош* сўзи рус тилида *камень*, инглиз тилида *stone*, немис тилида, *Stein* ва ҳоказо. Шунинг ҳам қайд қилиш керакки, турли тилларда *чугурчуқ*, *қизилиштон*, *момақалдиروق*, *шивирламоқ* каби маъноларни ифодаловчи сўзлар учрайди. Масалан, *момақалдиروق*, *шивирламоқ*, *чугурчуқ* товушга тақлид қилиш, *қизилиштон* қушнинг ташқи кўринишини тасвирлаш, *медведь* ҳайвон яхши курадиган таомнинг номи билан аташ орқали ясалган (*медвед*, яъни *асалхур* деган сўздан келиб чиққан). Шунингдек рус тилидаги *водопад* сўзи ҳам ҳодисани тасвирлаш йўли билан пайдо бўлган. Инглиз тилидаги *fall* сўзи ҳам худди шу усул билан юзага келган, лекин ўзбек тилида эса бу ҳодисанинг номи товушга тақлид қилиш йўли билан ҳосил қилинган: *шаршара*. Бундай сўзлар дунёдаги барча тилларда ҳам мавжуд бўлса-да, уларнинг сони кўп эмас. Шундай экан, умуман олганда, сўз ва нарса орасида бевосита алоқа йўқ деган фикр тўғридир. Тиллардаги барча сўзлар уч хил муносабатга киришиши мумкин.

1. Сўзнинг ўзи англлатган предмет ва ҳодисага;
2. Сўзнинг инсон фикрига, ҳиссиётига, хошиш-истакларига;
3. Сўзнинг бошқа сўзларга нисбатан.

Бу муносабатларга қисқача тўхталиб ўтамиз. Кишиларнинг онгида ҳам сўзнинг, ҳам нарсанинг физик ва моддий тузилиши акс этади. Демак, нарса билан сўзнинг қиёфаси бизнинг онгимизда бирлашиб, бир бутунликни ташкил этади. Ҳар сафар предмет бизнинг онгимизга таъсир кўрсатаётганда, унинг акси пайдо бўлиб, у билан биргаликда сўзнинг ҳам акси гавдаланади. Ёки, аксинча, ҳар гал биз сўзни эшитганимизда, сўз англлатган маъно билан бир вақтда нарсанинг ҳам акси пайдо бўлади. **Сўзнинг физик қиёфаси билан у англлатган нарсанинг физик қиёфаси уртасидаги боғланиш бирлигини маъно деб атай миз.**

Сўз ўзининг маъноси туфайли нарса ва ҳодисаларни атай олади, тушунчани англлатади, ваҳоланки, предмет ҳам, тушунча ҳам ўз-ўзича сўзнинг маъносини ташкил этмайди. Сўз маъносининг предметга бўлган муносабати денотатив муносабат дейилади. Демак, маъно борлиқдаги предметни акс эттиради, сўзнинг моддий томони эса предметнинг ишораси бўлиб хизмат қилади. Маънонинг тушунчага муносабати сигнификатив муносабатни ташкил этади. Унинг моҳияти шундаки, маъно асосида тушунча шаклланади, сўзнинг моддий қобиғи орқали тушунча акс эттирилади, ифодаланади.

Бир маъно (сўз)нинг бошқа маъно (сўз)га муносабати структурал муносабат дейилади. Бундай муносабат туфайли сўзлар типларга, гуруҳларга ажралади.

Сўзлар тилдаги вазифасини денотатив, сигнификатив ва грамматик муносабатларга киришиб, бажаради. Сўзнинг денотатив вазифаси эса тушунчанинг шаклланиши ва ифодаланишини таъминлайди, грамматик вазифа сўз бойлигининг турли маъно гуруҳларини ҳосил қилади.

Юқорида қайд қилинганидек, сўзнинг моддий томони (қобиғи) тушунчани акс эттиради. Бу ишора башқа ишоралардан тубдан фарқ қилади. Бунинг боиси шундаки, тил ишоралари фақат мулоқотга хизмат қилади, бошқа сигнал системаларидаги ишоралар эса (масалан, светофорнинг яшил, сариқ, қизил ранглари) табиат ва жамиятда бошқа мақсадларда ҳам ишлатилади (рангни ифодалайди), сигнал системаси ишораси сифатида қўлланилиши эса уларнинг иккиламчи жамият аъзолари орасида шартлашиб, келишиб олинган вазифасидир.

Маълумки, сўзнинг моддий қобиғи (томони) тушунчанинг ишораси деб қаралади. Бу ўринда сўзнинг маъносини ҳам тушунчанинг ишораси деб бўладими? Йўқ, албатта, чунки сўзнинг маъноси сўз ва предметнинг биргаликда акс этишидир: сўзнинг маъноси тушунчани ифодаламайди, балки тушунчанинг ташкил топишида ва ривожланишида асос сифатида воситачи хизматини бажаради. Инсонга хос бўлган иккинчи сигнал системаси унга фикрлаш жараёнининг таркибий қисми бўлмиш тушунчалар системасини яратиш имконини беради. Маълумки, онгнинг бир қисми бўлган тафаккур, борлиқнинг фақат мантиқий инъикоси бўлмай, балки нарса ва ҳодисаларни эмоционал эстетик нуқтаи назардан ҳам акс эттиради, бошқача қилиб айтганда, одамларнинг мулоқот учун танлаган сўзлари таркибида муносабатлари ҳам иштирок этади, шунинг учун тушунча таркибида эмоционал - эстетик маънонинг бўлиши табиийдир. Таркибида бундай маънолари бўлмаган тушунчалар ҳам бўлади, уларга **лексема, атом, космос, алгоритм** каби атамалар киради. Шу сабабли атамаларга нисбатан ягона талаб - уларнинг объектив бўлишидир, улар доимо бир воқеа ё ҳодисани англатмоғи зарур, уларда субъективизмга ўрин йўқ, атамалар соф тушунчаларни ифодалаши керак. Масалан: **фонема, лексема, интеграл, квант, электрон** ва бошқалар.

Тилларда фақат эмоцияни (ҳаяжонни) англатадиган сўзлар ҳам мавжуд, масалан, **оҳ, ух, вой** ва ҳоказо. Агар сўз ва тушунча ўртасидаги муносабатни символлар ёрдамида кўрсатмоқчи бўлсак, уни куйидагича кўрсатиш мумкин бўлади:

с ----- ► Т
с ----- ► ТЭ
с -- ---- ► Э

(С - сўз, Т - тушунча, Э - эмоционал-эстетик маъно).

Демак, сўз фақат тушунчани ифодалаши мумкин (С-Т), сўз тушунча билан эмоционал-эстетик маънони ўз ичига олиши мумкин (С-ТЭ) бу турдаги сўзлар кўпчиликни ташкил этади ва ниҳоят, сўз фақат ҳис-ҳаяжонни ифодалаши мумкин (С-Э), лекин бундан сўзларнинг сони тилларда чегараланган.

Шундай қилиб, сўзнинг моддий қобиғи тушунчанинг ишораси, сўзнинг маъноси эса тушунчанинг шаклланиш асосидир: тушунча сўз ёрдамида ва унинг асосида пайдо бўлади.

Лексик маъно ва унинг турлари.

Лексик маъно бошқа маънолар (грамматик, стилистик)га караганда конкрет ва индивидуалдир. Ҳар бир лексик маъно муайян бир сўзга тегишли бўлади. Ўзи англатган нарсага нисбатан олинган лексик маъно умумлаштириш хусусиятига эгадир. Масалан, **эшик** сўзи бир вақтнинг ўзида ҳам бино, хона, транспорт воситалари, совиткич, жавон кабиларга ўрнатилган мосламани англатади.

Сўзларнинг лексик маъноси тўғрисида гап борганда, дастлаб уларнинг тилдаги маънолари билан нутқдаги маъноларини фарқлаш зарур. Юқорида айтилганидек, сўзларнинг маъноси умумлаштириш хусусиятига эга бўлиб, бу хусусият тилга оид маъно ёки луғавий маъно дейилади. Сўзларнинг аниқ, муайян маънолари фақат нутқда аниқ бўлади. Масалан: *Отасидан қолган бирдан-бир ёдгорлик - олтин ён соат ёдига тушди. Бу соатни у ҳатто севимли эри янги куёвлигида сўраганда ҳам бермаган эди.* Маълумки, соатнинг турлари жуда кўп, лекин кел тирилган мисолда қандай соат тўғрисида гап бораётгани маълум. Баъзан нутқ жараёнида сўзларнинг маъноси шу қадар ўзгарадики, бу маънони луғатдан топишнинг имкони бўлмайди: уни фақат мазмунидан келиб чиқиб аниқлаш мумкин:

Барча йўлларнинг бехатарлигига ишонч ҳосил қилинган бўлса ҳам, машинларимиз эгаллаб турган олдинги позициядан ўтилгач, бутун вужуд кўз ва қулоққа айланди. (М. САМАТОВ).

Бу мисолда **кўз** ва **қулоқ** сўзлари ўзининг луғавий маъносини эмас, балки **сезирлик, эҳтиёткорлик, зийраклик** каби маъноларни англатади. Бундай маънолар **кўз** ва **қулоқ** сўзлари учуй вақтинча маъно бўлиб, улар бу маънода бошқа контекстда учрамаслиги мумкин.

Шундан қилиб, сўзларнинг тилдаги маъноси уларнинг нутқдаги маъносидан фарк қилиши мумкин. Сўзларнинг тилдаги маъноси доимий барқарор бўлса, нутқдаги маъноси ўзгарувчан, барқарор мавзу билан узвий боғланган бўладн. Лексик маънони нарса ва ҳодисалар муносабатига кўра қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

Аташ маъноси. Сўзларнинг тилдаги асосий вазифаси нарса ва ҳодисаларни аташдир. Аташ маъноси деганда лексик маънонинг ана шу вазифаси тушунилади. Аташ маъносига эга бўлган сўзлар эшитилганда, киши кўз ўнгида аталаётган нарса гавдаланади: **айиқ, фил, арслон** ва бошқалар.

1. **Кўрсатиш маъноси.** Ҳамма сўзлар ҳам аташ маъносига эга эмас. Айрим сўзлар фақат нарса ва ҳодисаларни кўрсатишга хизмат қилади, масалан, ўзбек тилидаги **у, бу, ўша** рус тилидаги **этот, тот** кабилар.

2. **Тўғри маъно.** Бу маъно бевосита аталаётган нарса ва ҳодисани билдиради: **дарахт, сув, тош, тоғ** ва бошқалар.

3. **Кўчма маъно.** Ҳар қандай сўзнинг маъноси бир нечта кичик маънолар (семалар)дан ташкил топади. Масалан: **тулки** сўзи **ёввойи, йиртқич, чиройли, айёр, сут эмизувчи** ва бошқа семалардан ташкил топган. Баъзан ана шу маънолардан бири етакчи қилиб олиниб, уни шахс ёки нарсага нисбатан ҳам ишлатилади. Масалан, одамга нисбатан **у тулки** дейилса, бу одамнинг **айёрлиги** назарда тутилади. Бу сўзни кўчма маънода ишлатишдир. Бу ходиса ўз ичига **истиора, метонимия, синекдоха, функциядошликни** олади.

Истиора. Икки нарсанинг бир-бирига ўхшашлиги асосида бир сўз билан иккинчисини аташ **истиора** дейилиб, сўз маъносини кучайтиришга хизмат қилади. Нарса ўз **хусусият, шакл, ҳаракат, ранг, ҳид, ҳажм** ва шу каби бирон белгисига кўра бошқа шу хусусиятларга эга бўлган нарсанинг номини олади. Истора йўли билан бир сўзнинг маъноси иккинчисига кўчганда, ўша предметлар учун умумий бўлган белги тушунчада сақланиб қолади. Масалан: **темир иродали одам** деганда, одамнинг иродасини темирга ўхшаш қаттиқ, кучли эканлиги назарда тутилади.

Исторанинг пайдо бўлиши қуйидаги хусусиятларга асосланади:

а) одам танаси аъзоларига: тиш (арранинг тиши), бурун (чойнакнинг бурни), оғиз (кўчанинг оғзи), бош (сувнинг ёки ишнинг боши) ва ҳоказо;

б) вазифанинг ўхшашлигига (яшиндек тез учмоқ);

в) шакл ўхшашлигига (кулча юзли, масаланинг илдизи);

г) товуш ўхшашлигига (бўрон увулларди);

д) турли таассуротлар ўхшашлигига (илиқ табассум, ширин уйқу, аччиқ гап).

Баъзан сўз ифодалаган нарсанинг турли белгилари ҳар хил нарсаларнинг хусусиятларига ўхшаш бўлган лиги сабабли, айтиб бир сўз бир қанча нарсалар ифодаси сифатида ишлатилиши мумкин. Бу жиқатдан немис тилидаги **Schlange** сўзи юқоридаги фикрга мисол бўла олади. Бу сўзнинг маъноси илон демакдир. Ҳозирги замон немис тилида бу сўз қуйидаги маъноларда ишлатилади: **баджаҳл, заҳар, резина ичак** (шланг).

Метонимия. Нарса ва ҳодисаларнинг макон ёки замондаги ўзаро доимий боғланиши асосида бирининг номини бошқасига кўчириш метонимия ҳодисаси дейилади. Агар метафорада бир предмет билан иккинчиси ўртасида маълум хусусиятларга асосланган ўхшашлик бўлса, метонимияда икки предмет ўртасида доимий реал алоқанинг мавжудлиги сабабли бирини айтилганда, иккинчисини тушуниш имконини беради. Масалан, **бино** деганимизда шу номдаги уй-жой билан унинг ижтимоий вазифаси ўртасидаги муносабат ётади, айтайлик, **бутун институт йиғилди**, деганимизда гап институт биноти тўғрисида эмас, балки маълум институтда ўқийдиган талабалар, унда ишлайдиган уқитувчилар тушунилади. Ёки, **самоварда ош қилдик** дейилганда бино - чойхона тушунилади. Метонимия ҳодисаси материал ва ундан ясалган буюм ўртасидаги муносабат, муаллиф **ва у** яратган асарлар ўртасидаги муносабат асосида ҳам пайдо булиши мумкин. Масалан, **мен Чайковскийнинг концертига бордим, дейилганда, Чайковский яратган асарлар ижро этиладиган концертга бордим**, деган фикр тушунилади. Яна бир мисол: **Ўроқ ва Болға иттифоқи** дейилганда бу асбобларни ишлатадиган

кишилар ўртасидаги иттифоқ тушунчаси англашилади, яъни ишчи ва деҳқонлар орасидаги иттифоқ тушунилади.

Синекдоха. Бу ҳодиса метонимиянинг таркибий қисми бўлиб, бунда бир бутунликни англатувчи сўз орқали шу бутунликнинг бир қисми ёки шу қисм орқали мазкур номни ўз ичига оловчи бир бутунликни ифодалаш тушунилади. Масалан, **савсар телпак** дейилганда савсар номли ҳайвондан тикилган телпак эмас, балки унинг терисидан тикилган телпак тушунилади. Баъзан бармоқни кесиб олганликни ифодалаш учун **у қўлини кесиб олибди** дейишади. Бундай ҳолларда бутунлик номи билан қисм тушунилади.

Синекдохада сўз орқали ифодаланган қисм ўзича мавжуд бўлмай, бутуннинг бўлинмас таркибий қисмини ташкил этади. Демак, синекдоха бутун ва унинг қисми орасидаги муносабат бўлиб, у билан миқдор муносабати орқали боғланади. Метафора, метонимия, синекдоха ва шунга ўхшаш бошқа бир қанча масалалар билан тилнинг стилистик яруси яқиндан шуғулланади.

Лексик маънонинг кенгайиши ва торайиши

Юқорида қайд қилинганидек, тилнинг ҳамма яруслари доимо ривожланишда бўлади. Тилнинг луғат бойлиги ҳам бундан истисно эмас.

Маълумки, сўзнинг лексик маъноси мунтазам ўзгариб туради ва айтиб ўтилганидек, у бир қанча майда маънолар - семалардан ташкил топади. Ана шу семалардан бирининг тушиб қолиши ёки баъзиларининг ривожланиб, бошқа семаларга нисбатан етакчи вазифани ўтай бошлаши мумкин. Шунингдек, сўздаги дастлабки айрим семалар нейтраллашиб, тушиб қолиши ҳам мумкин. Сўз маъносининг ривожланиши сифат ва миқдор ўзгаришига, маънонинг кенгайиши ва торайишига, ҳаттоки тилдан умуман тушиб қолишига олиб келади. Бунда жамият тараққиёти алоҳида аҳамиятга эга. Тафаккурнинг ривожланиши фан ва техника тараққиётига олиб келади. Бу ҳол ўз навбатида янгидан-янги табиий ҳодисалар моҳиятини билиш, техника янгиликларини очиш, янгидан-янги асбоб-ускуна ва нарсаларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Тил буларнинг ҳаммасига алоҳида янги ном (янги сўз) яратмасдан, балки уларни мавжуд сўзлар ёрдамида ифодалаш ҳам мумкин. Натижада лексик - семантик маъно кенгая боради. Масалан, **учмоқ** феъли аслида паррандалар ҳаракати билан боғланган, лекин ҳозир унинг маъноси кенгайиб, **кўз, вարрак, самолёт, ер сунъий йўлдоши** каби тушунчалар билан ҳам алоққа киришадиган бўлди. Шунингдек, **майдон** сўзи ҳам юқоридаги фикримизга далил бўла олади: **экин майдони, футбол майдони, қизил майдон** ва ҳоказо. Рус тилидаги **крыло самолёта, левое/правое крыло здания** ҳам шулар жумласидандир.

Сўзни лексик маъносининг кенгайиши натижасида кўп маъноли (полисемантик) сўзлар пайдо бўлади, лексик маънонинг торайиши сўз маъносининг кенгайишига нисбатан акс жараёндир. Тил эволюцияси жараёнида сўз маъноси торайиши унинг қўлланиш доирасини чегаралаб кўяди. Кўпчилик тилшуносларнинг фикрича, лексик маънонинг торайиши дейилганда умумлаштирувчи сўзнинг айрим, хусусий маънони ифодалаш тушунилади. Масалан, **ош** сўзи бир вақтлар қозонда тайёрланадиган овқатнинг ҳамма турини англатар эди, кейинги вақтларда эса бу сўз кўпроқ **палов** маъносини ифодалайдиган бўлиб қолди. Рус тилидаги **хрусталь** сўзи фақат хрусталдан ишланган буюмларни, идишларни назарда тутаяди, аслида эса, бу сўз билан кристаллар ифода қилинар эди.

Сўз маъноларининг кенгайиш ва торайиш ҳодисалари луғат таркибининг доимо янгиланиб боришини таъминлайдиган воситалардан биридир.

Сўзларнинг маъно муносабатига кўра турлари.

Тил таркибидаги лексик маънолар доимо ўзаро маълум муносабатда бўлади. Айрим сўзлар англатган маъноларига кўра бир-бирига яқин, бошқалари эса бир-бирини инкор қилади, қарама-қарши маъно англатади. Бу нуқтаи назардан синоним ва антоним сўзлар фарқланади. Сўзлар шакл нуқтаи назардан ҳам маълум муносабатда бўлади. Баъзан тилларда шакли бир-бирига ўхшаш, яъни шаклдош сўзлар учрайди. Тилшуносликда бундай сўзларни икки турга ажратиб ўрганиш қабул қилинган: омонимлар ва полисемантик сўзлар. Қуйида шаклдош, маънодош ва маънолари бир-бирига зид булган

сўзларни айрим-айрим кўриб чиқамиз. Бир хил ёки бир-бирига яқин маънога эга бўлган сўзлар **синонимлар** дейилади. Масалан: **бепарво, бепарқ, беташвиш, лоқайд, чиройли, гўзал, барно** ва ҳ. Синонимлар бир нарса ёки ҳодисани ҳар хил белгиларини назарда тутиб ифодалаши туфайли доим ҳам бири ўрнида иккинчисини қўллаб бўлмайди, қўлланган тақдирда ҳам уларнинг маънолари бир-бирига айнан тўғри келмайди. Шу сабабдан тилларда **мутлақ синонимлар** йўқ дейилади. Агар шундай синонимлар учраб қолса, улардан бири тез орада истеъмолдан **чиқиб** кетади. **Самолёт** ва **аэроплан** сўзлари мутлақ синонимлардир, шунинг учун бу синонимларнинг иккинчиси (аэроплан) ҳозирги вақтда истеъмолдан тушиб қолди.

Хуллас, синонимлар маънодош сўзлар бўлиб, ўзлари ифода қилаётган нарса ва ҳодисаларнинг ҳар хил белгиларини ифодалайди. Натижада уларда кўшимча маънолар мавжуд бўлади, ана шу маънолар эвазига улар бир-биридан фарқ қилади. Уларни бирлаштириб турадиган нарса эса синоним сўзлардаги етакчи маънодир.

Маънодош сўзларнинг йиғиндиси **синонимик қатор**ни ташкил этади. Ҳар бир гуруҳдаги маънодош сўзларда **доминанта** деб юритилувчи асосий сўз бўлади. Ана шу доминанта синонимик қаторга кирувчи ҳамма сўзлар ўрнида ишлатила олади. Масалан: **юз, бет, афт башара, турқ, ангор, ораз, чекра...** Бу синонимик қаторнинг доминантаси **юз** сўзидир. Рус тилидаги **старый ветхий, черствый, дряхлый** сўзлари ташкил этган синонимик қаторда **старый** сўзи доминанта вазифасини ўтайди.

Синонимлар, асосан, икки **йўл** билан пайдо бўлади биринчидан, ҳар бир тилнинг ўз ички имкониятлари асосида, масалан, ўзбек тилида **қари-кекса, чиройли-гўзал, ката-улкан, улуг-буюк** ва бошқалар иккинчидан, бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар ҳисобига масалан, **бўлим-отряд, далил-факт, режа-план** ёки рус тилидаги **ускорение-интенсификация языкознание-лингвистика** ва ҳоказо. Синонимларнинг пайдо бўлиши тил луғат таркибининг бойиб, янгиланиб боришининг гаровидир. Улар ёрдамида фикр аниқроқ ва мақсадга мувофиқроқ ифодаланиши мумкин. Омонимлар синонимларнинг акси - **шаклдош** сўзлардир. Ёзилиши бир хил, маъноси ҳар хил бўлган сўзлар **омоним сўзлар** дейилади. Бундай сўзлар дунёдаги арча тилларга хосдир.

Ҳозирги замон тилшунослиги омоним сўзларни ёзилиши ва талаффуз қилиниши жиҳатдан уларни бир қанча турларга ажратади. Ёзилиши ва талаффуз бир-бирига мос келадиган сўзлар **мутлақ омонимлар** дейилади. Масалан: **Тор** - музика асбоби маъносида ва **кенг** сўзининг антоними маъносида; рус тилида **шапка** сўзи **қилич** ва ўйналадиган предмет маъносида; инглиз тилида **still сокин** ва **ҳозиргача** маъноларида, **acht** сўзи немис тилида **саккиз** ва **диққат** маъноларида ва ҳоказо.

Ёзилиши ҳар хил, лекин талаффузи бир хил омоним сўзлар **омофон** деб юритилади. Масалан; ўзбек тилидаги **тун** ва **тон** (овоз), рус тилида **разредить-разрядить**, инглиз тилида **night - knight**, немис тилида **viel - fiel** - биринчиси **кўп** маъносида, иккинчиси йиқилди маъносида; француз тилида **тег - тег; maire - она**. Масалан: ўзбек тилидаги **ток** сўзи икни хил талаффуз қилинади; **узум** маъносида ва электр қуввати ёки рус тилидаги **замок** сўзи ҳам икки хил ўқилади **қаср** маъносида қўлланганда урғу биринчи бўғинга, **қулф** маъносида қўлланганда эса, иккинчи бўғинга **тү**шади; инглиз тилида **wind** сўзи **шамол** ва **бурамоқ** маъноларида қўлланиб, ҳар хил талаффуз қилинади.

Тилларда шундай сўзлар борки, улар ўзларининг дастлабки шаклида (от бош келишида, феъл ҳаракат номи шаклида, сифат оддий даража шаклида ва **шу** кабилар)да бир-биридан тубдан фарқ қилиб, баъзи грамматик формаларда ўқилиши ва ёзилиши тўғри келиб қолади. Масалан, ўзбек тилида **қўй** сўзи ҳайвон **ва** буйруқ феъли формасида **қўй** сўзига омоним бўлиб келиши мумкин; рус тилида **три** сўзи икки маънода **уч** ва **шикала** маъноларида қўлланади; **ишқаламоқ** маъносида - **тереть** феъли фақат буйруқ формасидагина **уч** сўзига шаклдош бўлиб келади; инглиз тилида **saw** сўзи **арраламоқ** ва **кўрди (-м, -нг)** маъноларида ишлатилади. **Кўрмоқ** феълнинг инфинитив формаси **to see** ўтган замон **saw** формасида **арраламоқ** сўзига **шаклдош**дир.

Бундай омонимлар **омоформалар** деб юритилади. Омонимлар билан полисемантик сўзлар орасида бир қарашда умумийлик борга ўхшайди. Иккаласида ҳам шакл бир хил, маъно

турличадир. Лекин бу сўзлар орасида катта фарқ ётади. Масала шундаки, полисемантик сўзларнинг маънолари бир-бирига қариндошдир, чунки полисемантик сўзлар бир сўз бош маъносининг кенгайишидан ҳосил бўлиб, бош маънодаги тушунчадан бошқа тушунчани ифодаласа ҳам, улар англатган нарса ва ҳодисалар ўртасида доимо умумийлик бўлади. Масалан, **бет** сўзи полисемантик сўздир, чунки у **одамнинг бети, кўчанинг бети, китобнинг бети** каби маъноларда қўлланади. Кўриниб турибдики, бу маънолар орасида умумийлик бор. Рус тилидаги **база** сўзида **5 та** маъно бор. Инглиз тилидаги **get** сўзининг 10 дан ортиқ маънолари бор. Одатда, полисемантик сўз билан омоним сўзларни чизмада қуйидагича ифодалашади: Омоним сўзлар маъноларининг параллель чизиқлар билан кўрсатилишига сабаб, бу сўзлар англатган маънолар ўртасида ҳеч қандай боғлиқликнинг йўқлигидир. Улардаги шакл умумийлиги тилдаги тасодифликлар, полисемантик сўзлар бир маънонинг ривожланиши бўлганлиги учун бир-бири билан кесишадиган чизқлар орқали кўрсатилади.

Антонимлар

Антонимлар тиллардаги қарама-қарши маъно англатувчи сўзлардир. Дунёда ҳамма нарса жуфтлик принципига асосланганлиги маълум. Жуфтлик борлиги учун дунёда тараққиёт бор. Лекин ҳар қандай жуфтлик ҳам тараққиёт, ривожланишнинг асоси бўла олмайди. Фақат бир-бирини бир вақтнинг ўзида ҳам инкор қиладиган, ҳам тақозо қиладиган жуфтлик ривожланиш ва мувозанат асоси бўла олади. Антоним сўзлар тилни лексик ярусидagi ана шундай жуфтликнинг оддий намунасидир. Масалан, катта-кичик, тўғри-эгри, кенг-тор, оқ-қора ва бошқалар.

Антонимлар НУТҚ жараёнида кенг ишлатилиб, ранг-баранг тушунчаларни ифодалаш учун қулай воситадир. Ҳамма сўзларнинг антоними бор дейиш мумкин эмас. Тилларда антоними йўқ бўлган сўзлар кўп учрайди, масалан: **ручка, синф, олма, дон** ва бошқалар. Ҳамма гап шундаки антонимлар тўғрисида гап борганда, уларни иккига, яъни **аслий лексик антонимлар** ва **ясама антонимларга** ажратиб олиш мақсадга мувофиқдир. **Аслий лексик антонимлар** тил парадигматикасида табиий мавжуд бўлади, масалан, **узун-қисқа, бор-йўқ, ер-осмон, ўнг-чап, тўғри-эгри** кабилар.

Ясама антонимлар чегара билмайди. Улар инкор маъносини англатадиган тил воситалари ёрдамида ясалиб, ҳар қандай сўзнинг антонимини ифодалашга хизмат қилади. Бу воситалар сўзларнинг олдидан ёки кетидан келиб, нарса, ҳодиса, сифат, белги, иш -ҳаракат, ҳолат ва ҳоказоларни инкор этади ва шу йўл билан акс, қарама-қарши маъно ясайди. Масалан, ўзбек тилидаги **но-** аффикси сўздан англашилган тушунчанинг акс маъносини ифодалайди: **тинч-нотинч, тўғри-нотўғри, жўя-ножўя**. Кўриниб турибдики, бу аффикс сифатларга хосдир, **-ма** аффикси ёрдамида иш-ҳаракатнинг бажарилиши инкор этилади: **бор - борма, юр - юрма, ол - олма** каби.

Инглиз тилида **non** сўзи ёрдамида (**finite - non-finite**) шундай антонимлар яшаш мумкин.

Антонимларнинг ҳар икки тури дунёдаги барча тилларга мансубдир. Агар ясама антонимларда бир-бирининг маъносини инкор қилиш асосий хусусият бўлса, аслий антонимлар фақат бир-бирининг маъноларини инкор этибгина қолмай, балки қарама-қарши бўлган янги тур тушунчани ҳам ифодалайди.

Антонимлар мавҳум маънони ифодалайдиган сўзларда кўпроқ (яхши-ёмон, иссиқ-совуқ ва бошқалар) аниқ тушунчаларни ифодалайдиган сўзларда камроқ учрайди.

Тилларнинг луғат таркиби

Тилдаги барча сўзлар унинг луғат таркибида мужассамлашган бўлиб, тилнинг лексик бойлигини ташкил этади. Тилнинг бойлиги унинг луғат таркибини ташкил этувчи сўзларнинг миқдорига, хилма-хиллигига боғлиқдир. Аслида бой ёки камбағал тил деган тушунчалар тилларнинг асосий вазифаси - алоқа вазифасига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Чунки тилларнинг вазифаси тўғрисида гап борганда дунёдаги мавжуд олти мингга яқин тилларнинг ҳаммаси бир-бирига тенг ҳар бир миллатнинг тили мазкур миллатга тўла хизмат қилади, ҳар қандай фикрни ифода қилиш учун ҳамма тилларда етарли лексик, грамматик воситалар мавжуд.

Тилларнинг луғат бойлигига келганда, баъзи тилларда сўзларнинг сони

бошқалариникидан кўпроқ. Бу нарса турли тарихий, ижтимоий масалаларга боғлиқдир. Тил луғатининг таркиби бир қанча нуқтаи назардан ўрганилиши мумкин.

Луғатдаги сўзларнинг маъно турларига қараб қатламларга ажратиш. Бу жиҳатдан сўзларни табиий борлиқни англатувчи сўзлар ҳайвонот, ўсимлик дунёсини ифодаловчи ва бошқа шунга ўхшаш сўзларни кўрсатиш мумкин.

Луғатни жамиятнинг ўтмиш тарихига боғлаб қатламларга ажратиш. Бу нуқтаи назардан рус тили луғатидан биз умумславян тилига оид бўлган сўзларни, шарқий славянларга хос бўлган сўзлар, соф рус тили сўзларини ажратишимиз мумкин.

Бошқа тиллардан турли вақтларда ўзлаштирилган сўзлар. Масалан, ўзбек тилида рус тилидан кирган сўзлар, араб тилидан кирган сўзлар, форс тилига оид сўзлар, латин сўзлари ва бошқалар кўплаб учрайди.

Луғат таркибининг ижтимоий - шева қатлами. Бу жиҳатдан у ёки бу миллатнинг ижтимоий гуруҳларига оид бўлган сўз қатламлари: касбларга оид сўз қатламлари, студентлар жарғони, тил шевалари шу бўлимда кўрилади.

Луғат составининг актив ва пассив лексикаси қатламлари. Луғатдаги ҳамма сўзлар бир меъёрда ишлатилавермайди. Баъзи сўзлар муомалада бошқаларига қараганда кўпроқ қўлланилади. Ҳозирда сўзларнинг ана шу хусусиятини назарда тутиб, сўзларнинг ишлатилиши даражасига кўра луғатлар тузила бошланди.

Тилларнинг луғат таркиби ана шуларга ўхшаш бир қанча қатламлардан ташкил топган бўлиб, уларни тилнинг лексик яруси ўз мавзуси сифатида ўрганади. Ана шу қатламларнинг баъзиларини кўриб чиқамиз.

Ишлатилишдан чиқиб кетган сўзлар. Тилнинг луғат таркибида ишлатилишдан чиқиб кетган сўзлар кўплаб учрайди. Сўз ифодалайдиган нарса, тушунчаларнинг ҳаётда йўқ бўлиб кетиши ёки уларни ифодалаш учун янги сўзларнинг пайдо бўлиши луғат таркибининг янгиланиб боришини таъминлайди. Демак, сўзларнинг кундалик нутқ жараёнидан чиқиб кетиш ҳодисаси жонли тиллар учун табиий ҳолдир. Ишлатилишдан чиқиб кетган ёки чиқиб кетаётган сўзларни тилшунослик фанида *тарихий сўзлар* ва *архаизмларга* ажратилади. Бу сўзлар бир-биридан фарқ қилади: *тарихий сўзлар*, ўтмишга, тарихга хос бўлган нарса, ҳодиса, тушунчаларни англашиб, тарихан матнларда ишлатилади. Замоनावий тилда уларнинг ўрнини босадиган синоним сўзлар ҳам, уларга эҳтиёж ҳам йўқ. Масалан: *босмачи, жаллод, судхур, ясовул* ва бошқалар.

Архаизмлар одатда замоनावий тилда ўз синонимларига эгадирлар. Демак, архаизмлар англатган маъно тарихий сўзларга ўхшаб тилдан ва ҳаётдан чиқиб кетмайди, балки улар англатаётган нарса ва ҳодисалар ҳаётда сақланиб, дастлабки номи янги ном билан алмашади. Масалан *аэроплан* сўзи архаизмга айланиб, унинг ўрнига *самолёт* сўзи кириб келди; *дудоқ (лаб), ёвуқ (яқин)* ва бошқалар шулар жумласидандир.

Неологизмлар. Тилларда сўзларнинг зскириб, муомаладан чиқиб кетиши табиий бўлганидек, тилга янги сўзларнинг кириб келиши ҳам табиийдир. Акс ҳолда тил кишилик жамиятида асосий алоқа воситаси вазифасини ўтай олмайди, ривожланиб бораётган жамият фан ва техника тараққиёти талабларига жавоб беролмай қолади. Тил жамият билан узвий боғлиқ бўлгани учун у билан доимо ҳамнафас бўлиб, жамият билан бирга ривожланиб туради. Фан ва техника тараққиёти натижасида пайдо бўлган янгича муносабатлар, янги нарса, ҳодисаларни ифода қилиш, ишлаб чиқаришни жадаллаштиришга алоқадор тушунчаларни белгилаш мақсадида яратилган янги, ҳали ўзлашиб кетмаган сўзлар *неологизмлар* деб аталади. Неологизмлар *лексик* ва *семантик* неологизмларга ажратилади. *Семантик неологизмлар* тилда мавжуд сўзларнинг янги маънода ишлатилиши бўлса, *лексик неологизм* - тилдаги мавжуд сўз ва *морфемаларнинг* қўшилиши асосида янги тушунчани ифодалаш, бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш ва, ниҳоят, турли тилларнинг лексик-грамматик воситалари орқали пайдо бўлади. Масалан, ўзбек тилида *жамоат* ва *ташкилот* сўзлари азалдан мавжуд. Уларнинг қўшилишидан пайдо бўлган жамоат ташкилотлари тушунчаси ҳозир кенг қўлланиб келинмоқда. *Қизил карвон* бирикмаси ҳам жамоат ва ташкилот каби лексик неологизмларга яхши мисол бўла олади.

Семантик неологизмда рус тилидаги *спутник*, ўзбек тилидаги *йўлдош*, инглиз тилидаги *satellite* сўзлари яхши мисолдир. Бу сўзлар ҳозирги вақтда икки маънода - аслий маъноларида ва ернинг сунъий йўлдоши маъносида барчага таниш.

Сўз ясаш. Лексикологиянинг бу қисми неологизм билан узвий боғланган, чунки тилдаги сўз ясовчи воситалар ёрдамида янги луғат бирликлари ясашиб, тил луғат бойлигининг кенгайиши таъминланади. Тилдаги мавжуд сўзлар ва сўз ясовчи воситалар негизида янги сўз ҳосил қилишни **сўз ясаш** деб тушунилади.

Сўз ясаш турли йўллار билан амалга оширилади. **Аффикслар ёрдамида**, яъни сўз ясовчи кўшимчалар ёрдамида сўз ясаш кўпчилик тиллар учун асосий воситадир. Аффикслар сўз ўзагига нисбатан жойлашиши нуктаи назаридан **префикс, постфикс ва инфиксларга** ажралади. **Префикслар** - сўздан олдин, **постфикслар** - сўздан кейин ва **инфикслар** сўзнинг ичида жойлашиб, янги сўз ясашга хизмат қилади.

Префикс ёрдамида сўз ясаш:

ўзб., *бадавлат, беғам, серташвиш*;

рус., *запеть, вбежать, передумать*;

инг., *rebuild, misplace, distrust*;

нем., *bewohnen, verstehen, erzählen*

Постфикс ёрдамида сўз ясаш:

ўзб., *ишчи, пахтакор, сафдош, соатсоз*;

рус., *работник, ирригатор, историк, спортсист*;

инг., *teacher, spoonful, kingdom, realize*

нем., *Arbeiter, Freundschaft, Freiheit*

1. Инфикслар ёрдамида сўз ясаш: бу усул араб тилларига хос булиб, ўзбек, рус, инглиз, немис тилларида деярли учрамайди, хом-сом (араб) тиллари учун бундай сўз ясаш табиий ҳолдир: **китоб, котиб**. Баъзан янги сўз ҳосил қилишда юқорида келтирилган воситалар уюшмасидан фойдаланилади. Масалан: **беғамлик, наестья**. Бу мисолда янги сўз ясашида ҳам префикс, ҳам постфикс иштирок этмоқда.

2. Икки ё ундан ортиқ сўзларни бир-бирига қўшиш йўли билан янги сўз ясаш. Ўзбек тилшунослигида бу йўл **синтактик** усул деб юритилади. Ўзбек тилида: *ота-она, ер ёнгоқ, олтин тепа, гултожсихўроз*; рус тилида *радиостанция, пивобар*, инглиз тилида *week end, hot house*.

3. Конверсия орқали сўз ясаш баъзи тилларда кўплаб учрайди. Масалан, инглиз ва француз тилларида бу усул кенг қўлланса, рус, ўзбек тилларида кам учрайди. Конверсия йўли билан сўз ясалганда, сўзлар бир сўз туркумидан иккинчисига кўпроқ от феълга, феъл эса отга ўтади. Инглиз тилидаги **We shall answer positively. The answer was positive** гапларни мисол тариқасида келтирамиз. Биринчи гапда **answer** сўзи феълдир, чунки у морфологик жиҳатдан замон категориясини ифодаловчи восита (**shall**)ни олган синтактик нуктаи назардан бу сўз кесим вазифасини ўтаб, равиш билан боғланиб келяпти.

Иккинчи гапда **answer** - отдир, чунки у гапда эга функциясини бажаряпти, морфологик жиҳатдан бош келишик, бирликда бўлиб, аниқ артикль билан боғлан. Инглиз тилида артикльлар отнинг асосий кўрсаткичларидан биридир. Инглиз тилида бундай мисоллар кўплаб учрайди.

Ўзбек, рус тилларида бу ҳодисалар ўзига хос хусусиятга эга. Агар инглиз тилида бир сўз туркумидан кўчиш кўпроқ гапдаги сўзларнинг ўрнини алмашиши билан боғлиқ бўлса, ўзбек ва рус тилларида бу ҳодиса морфологик воситалар кўмагида амалга оширилади, яъни сўз қайси сўз туркумига кўчаётган бўлса, ана шу сўз туркумининг грамматик категорияларини қабул қилади. Масалан, **қизил-қизиллар (красный-красные)** армия маъносида. Бу мисолда **қизил** сифати отлашиб, отларга хос бўлган кўплик **-лар** кўшимчасини қабул қилган. Рус тилидаги мисолда ҳам худди шу ҳодиса кўзга ташланади.

Лексикография.

Лексикография лексикологиянинг луғат тузиш билан шуғулланадиган бўлиmidир. Анатолий Франсининг ёзишича «луғат - алфавит тартибда жойлаштирилган воқеликдир». Бундан борлиқдаги жамики нарса, ҳодиса ва воқеалар ҳар бир тилнинг луғат бойлигида акс этади, деган

маъно келиб чиқади. Луғатларнинг изоҳли, таржима, имло, махсус этимологик ва бошқа турлари мавжуд. Луғат турлари устида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Изоҳли луғатлар. Бу турдаги луғатлар бир тилли бўлиб, луғат ичига киритилган сўз ва ибораларга бир тилда изоҳ берилади. Бундай луғатларга «Большая Советская энциклопедия», «Ўзбек совет энциклопедияси», «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» ва бошқалар қиради. Масалан:

Битим. 1. Ўзаро келишув, тўхтаб, қарор...

2. Халқаро муносабатларда: аҳднома, шартнома.

3. Битим тузмоқ; Битимга келмоқ.

Таржима луғатлари. Бу турдаги луғатлар икки ёки ундан ортиқ тилли бўлиши мумкин. Бундай луғатларда бирор тилга оид сўз ва иборалар иккинчи (учинчи ва ҳоказо) тилга таржима қилинади. Бундай луғатларга 1959 йилда нашр қилинган «Ўзбекча-русча луғат» (А.К.Боровков муҳаррирлиги остида), «Русча-ўзбекча луғат», Тошкент, 1983 қиради.

Имло луғатлар. Бу турдаги луғатларга кирган сўз ва ибораларнинг изоҳи ҳам, таржимаси ҳам бўлмайди. Бундай луғат сўзларнинг ёзилишини, имло қоидаларини ўз ичига олади. Маълумки, тиллардаги ҳамма сўзларнинг ёзилиши, умумий имло қоидаларига мос келмайди. Демак, бу турдаги луғатлар истисно сўзларнинг орфографиясини аниқлашда айниқса қўл келади. Имло луғатлари ҳамма учун бирдек аҳамиятлидир. Имло луғатларга мисол тариқасида Москвада 1980 йилда «Русский язык» нашриётида чиққан «Орфографический словарь русского языка», С.Иброхимов ва М.Раҳмоновларнинг «Ўзбек адабий тилининг имло луғати», Тошкент, 1956 й. ва бошқаларни келтириш мумкин.

Махсус луғатлар. Бу луғатлар фан ва техниканинг маълум бир йўналишига, тармоғига бағишланган бўлиб, у ҳам изоҳли, ҳам таржима луғати бўлиши мумкин. Мисоллар: «Англо-русский железнодорожный словарь», Москва, 1958; М.А.Собировнинг «Русча-ўзбекча математик терминлар луғати», Тошкент, 1952 йил; О.С. Ахмановнинг «Словарь лингвистических терминов», Москва, 1966 йил ва бошқалар.

Сўзларнинг ишлатилиш даражасига кўра луғати. Юқорида қайд этилган луғатлар кўпдан бери маълум бўлса, сўзларнинг ишлатилиш даражасига кўра тузиладиган луғатлар нисбатан яқинда пайдо бўлган. Изоҳли-таржима, имло, махсус луғатлар асосан алфавит тартибда тузилади, лекин сўзларнинг ишлатилиш даражасига кўра тузиладиган луғатларда унга кирган сўзлар тартиби, уларнинг нутукда ишлатилиш даражаси билан белгиланади.

Маълумки, 1977 йилда Л.Н.Засорина таҳрири остида рус тилидаги сўзларнинг ишлатилиш даражасига асосланган «Частотный словарь русского языка» яратилди. Бу луғатни тузиш жараёнида умумий сони бир миллион атрофидаги сўзлар билан ишланган. Шулардан энг кўп ишлатиладигани **в** ва **во** предлоглари бўлиб, улар 43 минг марта, иккинчи уринда **и** боғловчиси эса 36 минг мартадан кўпроқ учраган. Учинчи ўринни **не** инкори, 4-ўринни **на** предлоги, 5-ўринни **я** олмоши эгаллаган. 13 мингта сўзга бир марта, 6 мингтача сўзга 2 марта дуч келинган. Булар кам ишлатиладиган сўзлар жумласидан бўлиб, луғатнинг охиридан ўрин олган. Луғатнинг бошидан жой олган 100 сўз матннинг 40 фоизини, мингтаси - 70 фоизини ташкил этади. Тахминан тўққиз минг сўз матнда ўн марта ва ундан ортиқроқ учраган. Бу сўзлар луғатнинг тўртдан бирини ташкил қилмаса-да, лекин ўрганилган матннинг 90 фоизидан ошқоғини ташкил этади.

Бундай луғатлар жуда катта амалий аҳамиятга эга. Уларнинг дастлабки мингта сўзи тилдаги матнларнинг 70-80 фоизини ташкил этади. Шунинг учун хорижий тилни ўрганишда ана шу сўзларни биринчи навбатда ўзлаштириш мадсадга мувофиқдир.

Этимологик луғатлар. Луғатнинг бу тури сўзларнинг келиб чиқиш тарихини тушунтириб, изоҳлаб беради. Бундай луғатлар ҳозиргача кам учрайди. Рус тилида бундай луғатдан иккитаси бор: С.Г.Бархударов таҳрири остида 1961 йилда «Краткий этимологический словарь русского языка». Г.П.Циганенко томонидан ёзилган, 1970

йилда Киевда нашр этилган «Этимологический словарь русского языка».

Этимологик луғатдан мисол: От сочетания по месту (по участку) образовалось слово поместье (имение), которое «взято из практики пожалования земель служилым людям на срок несения ими военных обязанностей». От слова поместье образовалось слово помещик (помещица). Г.П.Циганенко: «Этимологический словарь русского языка», 357-358-бетлар. Луғат тузишнинг ўзига хос қийинчиликлари бор. Бу иш узок вақт, чуқур билим ва чидамни талаб қилади. Машҳур рус филологи В.И.Даль ўзининг «Толковый словарь живого велико-русского языка» луғати устида 53 йил ишлаган. Бу луғат тўрт томдан ташкил топган бўлиб, биринчи нашри 1863-1866 йилларда чоп этилган. Бу луғат бир неча марта нашр қилинган, сўнгги нашри 1980 йилда чиққан. Далнийг луғатида 200 минг сўз ва 30 минг мақол бор. Кенинги даврда яратилган 17 томлик «Словарь современного русского литературного языка» ўз ичига 150 минг сўзни қамраб олаган. Ҳозирги вақтда Россия ФА рус тили институти картотекаларида 440 мингга яқин сўз тўпланган. Бу рус тили луғатининг навбатдаги нашрига асос қилиб олинади!

Ўзбек лексикографистлари ҳам сўнгги йилларда катта ютуқларни қўлга киритдилар. 1980-1981 йилларда Москвада «Русский язык» нашриётида икки томлик «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» нашрдан чиқди. Бу луғат 60 минг сўз ва сўз бирикмаларини ўз ичига олган. 1978 йилда «Ўқитувчи» нашриёти Ш.Рахматуллаевнинг «Ўзбек тилининг изоҳли фразеология луғати»ни, 1971 йилда, Ш.Ш.Шоабдурахмонов таҳрири остида «Ўзбек халқ шевалари луғати» каби бир неча луғатлар ҳам юзага келди.